
ΟΙ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ Ο ΤΥΠΟΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ
ΣΧΕΣΗΣ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ
ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Η επισκόπηση μακράς διάρκειάς (1945 - 85) θα μας βοηθήσει να εντοπίσουμε τις στιγμές που αποτελούν μικρότερες ή μεγαλύτερες τομές στην πορεία των εργασιακών σχέσεων. Η ιστορική αναδρομή επιχειρήθηκε με το σκεπτικό πως αν διαπιστώνουμε σήμερα «δυσκαμψίες» και «δυσλειτουργίες», ή έναν δυνάμει τύπο εργασιακών σχέσεων, οι ρίζες τους θα πρέπει να αναζητηθούν στο μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης που ακολούθησε η Ελλάδα και στη μισθωτή σχέση που το συνόδευε. Παράλληλα, το σημείωμα τούτο στηρίζεται στην υπόθεση πως όταν διαπιστώνουμε μια κρίση του μοντέλου ανάπτυξης πρέπει να διερευνηθούν οι προσδιορισμοί αυτής της κρίσης από τη σκοπιά των εργασιακών σχέσεων.

Η όποια «κρίση» στους θεσμούς που ρυθμίζουν τις εργασιακές σχέσεις (π.χ. ν. 3239/55, Α.Τ.Α.), είναι αναπόσπαστη από την κρίση του καθεστώτος συσσώρευσης και ταυτόχρονα η σταθεροποίηση ενός βασικού θεσμού ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων είναι αναπόσπαστη από την πορεία σταθεροποίησης ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης.

I. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ
ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΕΣ ΕΠΕΞΗΓΗΣΕΙΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ

1. Η έννοια «εργασιακές σχέσεις»

Σ' αυτό το σημείωμα, πρώτος βασικός στόχος είναι να τονιστεί η ανάγκη αποσαφήνισης της έννοιας «εργασιακές σχέσεις».

Όπως σε κάθε νεολογισμό, έχουν αποτυπωθεί τα σημάδια προβληματι-

---

* Επιστημονικός συνεργάτης του Κέντρου Μελετών Τεκμηρίωσης και Ερευνών της ΓΣΕΕ.

σμού, των ειδικών αναγκών, της μεθοδολογικής παράδοσης και των εσωτερικών συγκρούσεων του κλάδου που τον επεξεργάστηκε και τον ανέδειξε, δηλαδή του χώρου των νομικών, του συνολικού εργατικού δικαίου, όπου υπάρχει από παλιότερα συστηματοποιημένη έρευνα και πλήθος αξιόλογων τεκμηριωμένων εργασιών.¹ Στους υπόλοιπους κλάδους, όπου διαπιστώνουμε σήμερα μια τάση υιοθέτησης της έννοιας (οικονομία και κοινωνιολογία, της ανάπτυξης ή της εργασίας), αυτό που κυριαρχεί είναι μάλλον μια απροσδιοριστία. Συνολικά, δίνεται η εντύπωση μιας εναγώνιας προσπάθειας να κατονομαστούν νέα κοινωνικά φαινόμενα και διεργασίες που συντελούνται στο μέτωπο της εργασίας, τα οποία εμπειρικά διαπιστώνουμε, αλλά τελικά δύσκολα μπορούμε να τα ορίσουμε στη συνάφειά τους, να εκτιμήσουμε τις συνέπειές τους στη δυναμική των διαφόρων μεταβλητών και αντίστροφα να συνευθετοποιήσουμε μέχρι ποιου σημείου οριοθετείται η δυναμική των πρώτων απ' τις δεύτερες.

Στο συλλογικό εργατικό δίκαιο έχουν προσφέρει βασικά δυο τάσεις. Μια πρώτη, που βασίζεται κυρίως στο συγκριτικό δίκαιο και αναπτύχθηκε αντιπαράβλλοντας τη συναινετική φιλοσοφία, τους κανόνες και την πρακτική συνδιαλλαγής μεταξύ «εταίρων» στις αναπτυγμένες βιομηχανικά χώρες με το ιδίομορφο σύστημα οργάνωσης των εργασιακών σχέσεων στη χώρα μας. Μια δεύτερη, που προσπάθησε να στηριχτεί στη μαρξιστική ανάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ανέπτυξε μια κριτική στη συναινετική αντίληψη και προώθησε έναν ορισμό στηριγμένο στην «κύρια καπιταλιστική αντίθεση», την ατομική ιδιοκτησία και τη μισθωτή σχέση. Με το να σταματά όμως η προσπάθεια στους πιο αφηρημένους προσδιορισμούς μιας καπιταλιστικής κοινωνίας γίνεται μια ανακύκλωση και υιοθετείται μονόπλευρα η μεθοδολογία του συγκριτικού δικαίου όταν η ανάλυση επεκτείνεται σε συγκεκριμένα καθημερινά προβλήματα του εργατικού δικαίου.

Πιστεύουμε ότι για να οριστεί ένας θεσμός δεν επαρκούν οι νομικοί συλλογισμοί. Η ανάλυση των διατάξεων ενός νόμου ίσως κατορθώσει να περιγράψει τον τρόπο που κωδικοποιείται μια κοινωνική πρακτική, αλλά για να διαπιστωθεί η «φύση» και η βαθύτερη «φιλοσοφία» του θεσμού χρειάζεται η κωδικοποίηση

---

1. Αποστολίδης Λ., *Σύγχρονα προβλήματα του εργατικού κινήματος. Συνδικάτα και σοσιαλιστικός μετασχηματισμός*, εκδ. Αιχμή, Αθήνα 1984· Θεοδόρου Θ., *Συνδικαλιστικό Δίκαιο*, Αθήνα 1983· Καρακατσάνης Α., *Η Συλλογική σύμβασις εργασίας: Νόμος διάπλασις και προβλήματα*, Αθήνα 1974· Κατσανέβας Θ., *Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: το θεσμικό πλαίσιο και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις*, Αθήνα 1983· Κουκουλές Γ., «Οι Συλλογικές διαπραγματεύσεις στην Ελλάδα», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, Νο 3, 1985· Κουκιάδης Γ., *Συλλογικές Εργασιακές Σχέσεις. Εργατικό Δίκαιο*, εκδ. Παρατηρητής, 1981· Κραβαρίτου – Μανιτάκη Γ., «Η υποχρεωτική διαιτησία και η σχέση της προς τη συλλογική αυτονομία και το δικαίωμα της απεργίας», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, VI αριθ. 1 και 2, 1985· Μητρόπουλος Αλ., *Οι εργασιακοί θεσμοί στην Ελλάδα*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1985 και «Εργασιακές Σχέσεις και Κοινωνικός Μετασχηματισμός. Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου», Αθήνα 1983.

και η νομολογία να εξετάζονται σε αλληλεξάρτηση με το συγκεκριμένο ιστορικό, κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο που εντάσσεται. Για παράδειγμα το συγκριτικό δίκαιο μπορεί να αποδείξει την ανυπαρξία θεσμού συλλογικής διαπραγμάτευσης ταυτόσημου μ' αυτόν των ευρωπαϊκών χωρών αλλά αδυνατεί να αναλύσει τη μακροοικονομική διάσταση αυτής της ανυπαρξίας ή τη μακροοικονομική λειτουργικότητα αυτού που υπήρξε στη συγκεκριμένη περίπτωση της υποχρεωτικής διαιτησίας και σχεδόν διοικητικής ρύθμισης του μισθού.²

2. Η έννοια «μοντέλο ανάπτυξης»

Η αντιπαράθεση με το ρεύμα του νεοφιλελευθερισμού δεν είναι μόνο πολιτική αναγκαιότητα για την υποστήριξη μιας νέας οικονομικής πολιτικής, αλλά ταυτόχρονα θα μπορούσε ν' αποδειχθεί γόνιμη στις εσωτερικές διεργασίες προσδιορισμού της τελευταίας.

Στη νεοκλασική αντίληψη κυριαρχούν δύο αξιώματα:

Πρώτον, ότι οι ελεύθερες ατομικές αποφάσεις στα πλαίσια της αγοράς τέλει ανταγωνισμού επιτρέπουν να αναλυθεί κάθε φαινόμενο με όρους προσφοράς και ζήτησης. Αντίθετα, η εμπειρία της ίδιας της χώρας μας, πρόσφατες εργασίες για την ιστορία του καπιταλισμού (F. Braudel και συνολικά η σχολή των Annales), δείχνουν ότι κι αυτές ακόμα οι αποκαλούμενες «ανταγωνιστικές» αγορές προϋπέθεταν στη λειτουργία τους ένα κοινωνικό και θεσμικό πλαίσιο, που σημαίνει ότι κάθε οικονομική ανάλυση πρέπει προκαταρκτικά να πάρει υπόψη της. Είναι ενδεικτικό ότι μια συνάρτηση μισθών δεν αντανακλά απλώς συσχετισμούς προσφοράς και ζήτησης στην αγορά εργασίας, αλλά μεταφράζει ταυτόχρονα ένα σύνολο κανόνων που καθορίζουν τους τρόπους συλλογικής διαπραγμάτευσης, το συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ επιχειρήσεων και συνδικάτων, τις μορφές κρατικής παρέμβασης κλπ.

Όταν ο νεοφιλελευθερισμός στηρίζει το οικοδόμημά του στις μικροοικονομικές βάσεις μιας μακροοικονομίας επιβάλλεται ο τονισμός των μακροκοινωνικών θεμελίων μιας μακροοικονομίας. Αυτό εξυπηρετεί η έκφραση «μοντέλο ανάπτυξης» όταν ουσιαστικοποιηθεί και μεταβληθεί σε έννοια μέσα απ' την αναμέτρηση της με τον πυρήνα της νεοκλασικής θεωρίας, την έννοια της «Γενικής Ισορροπίας».

Μια ανάλυση λοιπόν με όρους «μοντέλου ανάπτυξης» δίνει μεγάλη προσοχή στο *θεσμικό*, συνάρτηση του δικαιοκικού και του κοινωνικού σαν ρυθμιστής των «κανόνων του παιχνιδιού», των συμβάσεων - συμβιβασμών, των υποχρεώσεων - εξαναγκασμών και των συστημάτων αξιών που εντάσσονται οι

---

2. Δουκάκης Ν.Λ., «Συλλογικές Συμβάσεις και σχηματισμός του μισθού στην Ελλάδα (1945 - 75)», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, 19 Αυγ. - 1 Σεπτ., 1985.

ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές. Διαφοροποιείται μ' αυτό τον τρόπο και από την παράδοση υπόδειξης ενός γενικού και μοναδικού νόμου, ο οποίος καθορίζει την εξέλιξη όλου του συστήματος, έτσι ώστε οι κοινωνικές σχέσεις να προσαρμόζονται πάντα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.

Δεύτερον, η νεοκλασική αντίληψη δεν αναγνωρίζει παρά μεταβατικές καταστάσεις ανισορροπίας, όπου η ευλυγισία των τιμών κάνει δυνατή την αυτόματη επιστροφή στο καθεστώς ισορροπίας. Αντίθετα, μια ανάλυση με όρους «μοντέλου ανάπτυξης» δίνει βάρος στην εκτίμηση των κρίσεων, δεν αναγνωρίζει τέτοιους αυτοματισμούς, τουλάχιστον στη μεσομακροπρόθεσμη οικονομική κίνηση, αλλά αναζητά τη συγκεκριμένη διαδικασία συγχρονισμού, που διέπει τη δυναμική των μεταβλητών έτσι ώστε να γίνεται κατορθωτή η αναπαραγωγή ενός μοντέλου ανάπτυξης για ένα χρονικό διάστημα, χωρίς να καταλήγει άμεσα σε μια μεγάλη κρίση.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η ύπαρξη ενός μοντέλου ανάπτυξης είναι συνάρτηση δύο πραγμάτων: α) διαμορφώνεται και σταθεροποιείται ένα «καθεστώς συσσώρευσης» στο οποίο ρυθμίζεται για μια χρονική περίοδο η «ιστορική» αντίφαση ανάμεσα στις συνθήκες παραγωγής και τις συνθήκες κατανάλωσης· β) η αναπαραγωγή αυτού του καθεστώτος συσσώρευσης προϋποθέτει τη συνδρομή του θεσμικού που αναφέραμε προηγουμένως.

Η οικονομική κυρίως έρευνα, ιστορική και συγκριτική, δίνει σήμερα πια την απαραίτητη τεκμηρίωση για τη μεταβλητότητα στο χρόνο, και την ποικιλία στο χώρο των καθεστώτων συσσώρευσης.

3. Κρίση και προσφυγή στην ιστορική θεώρηση

Ο χρόνος έχει περιεχόμενο, είναι φορέας γεγονότων, καταστάσεων αναντιστρέψιμων και μεταβατικών. Κάθε κατάσταση είναι πρωτότυπη και σαν τέτοια είναι αδύνατο να κατακτηθεί αν δεν γνωρίσουμε το παρελθόν της, την ιστορία της. Είναι δύσκολο να γνωρίσουμε την κρίση της δεκαετίας 1974 - 85 εάν δεν αναφερθούμε στις διάφορες φάσεις που πέρασε η ελληνική εκβιομηχάνιση, στις διεργασίες που συντελούνται στη διάρκεια της κρίσης και στις νέες κοινωνικές μορφές που αυτή εγκυμονεί. Η κρίση, ως διαδικασία μετάθεσης της παλιάς τάξης από μια κατάσταση σταθερότητας σε μια άλλη κρίσιμη, κυφορεί ταυτόχρονα μια νέα τάξη.

Στην πορεία της μεταπολεμικής ανάπτυξης η ελληνική οικονομία πέρασε επανειλημμένα από «κρίσιμα σημεία» αβέβαιης έκβασης. Η έρευνα της σημερινής «μεγάλης» κρίσης ενδιαφέρεται και για τις προηγούμενες «μικρές» κρίσεις. Η αναδρομική και συγκριτική αναφορά στις τελευταίες δίνει συνήθως υλικό ερμηνείας και προοπτικής ανάλυσης της πρώτης.

4. Τα έθνη δυναμικές οντότητες, σημαντικές θεωρητικά

Το ζήτημα της ύπαρξης ή μη στα εθνικά παραγωγικά συστήματα κάποιας αυτονομίας ως προς την παγκόσμια οικονομία είναι τεράστιο και συνδέεται στενά με το ερώτημα: αντιμετωπίζουμε σήμερα μια κρίση της οποίας τα θεμέλια δεν είναι ορατά παρά αποκλειστικά σε παγκόσμιο επίπεδο, ή πρόκειται για φαινόμενο η παγκόσμια διάσταση του οποίου είναι συνέπεια εξελίξεων που εγγράφονται κυρίως στα εθνικά πλαίσια; Εμείς απλώς θέλουμε να οριοθετηθούμε λέγοντας πως η αντίληψη της παγκόσμιας οικονομίας σαν άθροισμα κλειστών συστημάτων οδηγεί σε μονομέρειες του αυτού μεγέθους με την αντίληψη των αποκαρδιωτικά υποταγμένων οικονομιών στις «λειτουργικές απαιτήσεις» του Κέντρου, του Διεθνούς Καταμερισμού Εργασίας ή του Παγκόσμιου Ιμπεριαλιστικού Συστήματος.

Η εγκυρότητα μιας ανάλυσης σε εθνικό επίπεδο τεκμηριώνεται από το γεγονός πως στα εθνικά πλαίσια μορφοποιούνται οι σχέσεις παραγωγής που συγκεκριμενοποιούν ένα δοσμένο κοινωνικό σχηματισμό, ρυθμίζονται οι εργασιακές σχέσεις από ειδικούς θεσμούς, διαμορφώνονται τύποι κοινωνικής διαστρωμάτωσης και ταξικές συμμαχίες που στηρίζουν το «ηγεμονικό μπλόκ». Τα εθνικά πλαίσια είναι ο κατεξοχόν χώρος δράσης του κράτους, βασικού εγγυητή της αναπαραγωγής του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων.

5. Η ανάγκη χρησιμοποίησης των «ενδιάμεσων» εννοιών

Παλιότερα, σε μια συζήτηση για το χαρακτήρα του εκσυγχρονισμού προσπαθήσαμε να επισύρουμε την προσοχή στην «ειδική οικονομική μορφή με την οποία η πλήρης υπερεργασία αποσπάται από τους άμεσους παραγωγούς».³

Επανερχόμαστε σήμερα για να ξαναθέσουμε την υπόθεση του κεντρικού ρόλου της διαδικασίας παραγωγής, τονίζοντας ταυτόχρονα τη σημασία της κυκλοφορίας των εισοδημάτων και προϊόντων σε μια εμπορευματική - καπιταλιστική οικονομία. Η παραγωγή πρέπει να «επικυρωθεί» κοινωνικά, να βρει αγοραστή. Καταλήγουμε έτσι στο γνωστό πρόβλημα της «πραγματοποίησης», που λύνεται με τη στιθεροποίηση ενός καθεστώτος συσσώρευσης.

Ένα καθεστώς συσσώρευσης⁴ καταγράφει το σχήμα κατανομής του πλεονάσματος ανάμεσα στους παραγωγικούς τομείς, ανάμεσα σε νεκρή και ζωντανή εργασία, ούτως ώστε να συγχρονίζεται η δυναμική του παραγωγικού συστήμα-

3. Δουκάκης Ν.Λ., «Εκσυγχρονισμός και νέο σύστημα συσσώρευσης», *Αντιθέσεις*, ν. 9, Απρίλης - Μάης, 1982.

4. Boyer R., Coriat B., «Marx, la technique et la dynamique longue de l'accumulation», *Cepr-map*, no. 8414, Paris 1984.

τος και η εξέλιξη της κοινωνικής ζήτησης, οι αρνητικοί και θετικοί καθορισμοί της «σύνθεσης του κεφαλαίου».

Στο καθεστώς συσσώρευσης συμπαρίσταται ένας τρόπος ρύθμισης στον οποίο κωδικοποιούνται σε διαδικασίες και θεσμικές μορφές συμβιβασμοί και διαμεσολαβήσεις απαραίτητοι στην αναπαραγωγή κοινωνικών σχέσεων που η ενότητά τους είναι προϊόν σύγκρουσης. Με πιο σύγχρονους κοινωνιολογικούς όρους, ο τρόπος ρύθμισης κατευθύνει την εσωτερίκευση των «νορμικών συστημάτων»,⁵ αλλά και τα αντιτιθέμενα προγράμματα που γεννάει η «δημιουργική σκέψη»,⁶ με μια λέξη το «habitus». ⁷ Εξασφαλίζει τη σύγκλιση των αποκεντρωμένων αποφάσεων των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων σε μια μακροκοινωνική δυναμική, ευνοϊκή στη σταθεροποίηση του καθεστώτος συσσώρευσης. Στην ενότητά τους ένα καθεστώς συσσώρευσης και ένας τρόπος ρύθμισης μας δίνουν ένα μοντέλο ανάπτυξης.

Έτσι ίσως γίνει δυνατό να γεφυρωθεί κάπως το χάσμα ανάμεσα στις κατηγορίες: τιμές, μισθοί, κέρδη κλπ. και σε πιο αφηρημένες έννοιες όπως κοινωνικές σχέσεις, τρόπος παραγωγής κλπ. Ίσως ακόμα μπορέσουμε να ξεπεράσουμε μια παράδοση μονισμού κάτω από το βάρος της οποίας ασφυκτιά η οικονομική έρευνα στον τόπο μας και που η πρακτική έκφρασή της είναι η επιμονή στον βασικό, κυρίαρχο και τελικά... μοναδικό παράγοντα που καθορίζει την εξέλιξη του αντικειμένου μας: το ξένο κεφάλαιο ή η στενότητα της αγοράς ή η έλλειψη βιομηχανικής κουλτούρας ή η υπερβολική ανάπτυξη των μονοπωλίων ή η υπερδιόγκωση του κρατικού τομέα κ.ο.κ.

Η ιδιομορφία του κάθε μοντέλου ανάπτυξης αλλά και των κρίσεων του γίνεται κατανοητή μέσα από την ανάλυση των βασικότερων θεσμικών (ή δομικών) μορφών που ρυθμίζουν τις αντιθέσεις του και στηρίζουν τη συνοχή του· όπως ο τρόπος νομισματικής διαχείρισης, ο τύπος εργασιακών σχέσεων, οι μορφές ανταγωνισμού μεταξύ οικονομικών μονάδων, οι μορφές κρατικής παρέμβασης, ο τρόπος συνάρθρωσης διαφορετικών μορφών οργάνωσης της οικονομικής δραστηριότητας, ο τρόπος ένταξης στην παγκόσμια οικονομία.

Το ιδανικό επίπεδο μελέτης της καθεμιάς από αυτές τις επιμέρους θεσμικές διαδικασίες είναι σίγουρα αυτό της αλληλεξάρτησής τους. Μόνο σ' αυτό το επίπεδο μπορεί να γίνει μια μη μονεταρριστική ανάλυση των μηχανισμών νομισματικής ρύθμισης, μια ανάλυση των εργασιακών σχέσεων που δεν θα επαναλαμβάνει μονότονα στερεότυπες γενικολογίες για την «αντίθεση κεφαλαίου - εργασίας» ή τις εμπειρίες και τους κώδικες απ' τη «συνεργασία των Εταίρων» στις βιομηχανικές χώρες. Ο τύπος εργασιακών σχέσεων επηρεάζεται έντονα από τον

5. Weisskopf, *Accumulation, Ideologie, Répression*, PUF, Paris 1976.

6. Bourdieu P., *Questions de sociologie*, Minuit, Paris 1980.

7. Passér, *L' economique et le vivant*, Fayard, Paris 1979.

τρόπο συνάρθρωσης των καπιταλιστικών με άλλους τύπους οικονομικής δραστηριότητας (ελεύθερα επαγγέλματα, οικογενειακή εκμετάλλευση, εισοδηματικές δραστηριότητες κλπ.) ή από τις βασικές αρχές νομισματικής διαχείρισης (πολιτική τιμών, δανειοδότησης κλπ.) ή τις μορφές κρατικής παρέμβασης κ.ο.κ. και ταυτόχρονα τις επηρεάζει καθοριστικά. Στην Ελλάδα για παράδειγμα όπου από το φάσμα των βασικών συνιστωσών του θεσμικού ιστού που στήριζε και καθοδηγήσε το μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης έτυχε ιδιαίτερης προτίμησης αυτή των σχέσεων με το παγκόσμιο σύστημα, αυτή η επιλογή είχε κάποιες συνέπειες, ευδιάκριτες σήμερα πια, στο βαθμό που δεν δόθηκε η απαιτούμενη προσοχή στις υπόλοιπες συνιστώσες και η ίδια η ανάλυση της εξάρτησης, του «ανοιχτού» χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας, έχασε ορισμένες οπτικές γωνίες ίσως καθοριστικές.

6. Η βαθμιαία ενίσχυση του βάρους της μισθωτής σχέσης στη μεταπολεμική περίοδο

Οι εργασιακές σχέσεις σε κάθε φάση της ιστορικής πορείας δεν είναι ομοιογενείς αλλά ουσιαστικά αποτελούν συνάρθρωση διαφόρων τύπων εργασιακών σχέσεων. Και είναι μεν αποφασιστικής σημασία να εξακριβώνουμε ποιος τύπος είναι ο καθοριστικός, ποιος δίνει τον γενικό τόνο σ' όλο το φάσμα των εργασιακών σχέσεων, αλλά είναι λάθος να παραβλέπεται η ετερογένειά του και κατά συνέπεια οι προσδιορισμοί της δυναμικής κάποιου από τους επιμέρους τύπους.

Η ιστορική προσέγγιση λοιπόν των εργασιακών σχέσεων δεν ταυτίζεται και δεν εξαντλείται στη μελέτη της μισθωτής σχέσης.

Ως μισθωτή σχέση ορίζεται το σύνολο των συνθηκών που διαπερνούν τη χρήση και την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης: οργάνωση του προτού εργασίας, κινητικότητα της εργατικής δύναμης, σχηματισμός και χρησιμοποίηση του εισοδήματος των μισθωτών.⁸

Η μισθωτή σχέση έχει προεξέχουσα θέση ανάμεσα στις βασικές συνιστώσες του τρόπου ρύθμισης. Τόσο από θεωρητική άποψη, εφόσον αναφέρεται στη θέση που καταλαμβάνουν οι άμεσοι παραγωγοί στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, όσο και από εμπειρική άποψη όπου διαπιστώνουμε τη δυνατότητα σκιαγράφησης αμοιβαίων εξειδικευμένων σχέσεων σε συγκεκριμένες φάσεις και δεδομένες ιστορικές περιόδους μεταξύ των θεσμικών μορφών που αναπτύσσονται με επίκεντρο τη μισθωτή σχέση και των καθεστώτων συσσώρευσης από τη μια, μεταξύ αυτής της σχέσης και του τρόπου σφαιρικής οικονομικής ρύθμισης από την άλλη.

---

8. Boyer R., «Les transformations du rapport salarial dans la crise: une interprétation de ses aspects sociaux et économiques» στο *Critiques de l'économie politique*, no. 15 - 16, Maspero, Paris 1981.

Εξ ορισμού, η μισθωτή σχέση διαφέρει ριζικά από τη μαρξίζουσα, δημοσιογραφική και στερεότυπη αναφορά στην αντίθεση κεφαλαίου — εργασίας, στο βαθμό που η περιγραφή της εξαρτάται από μια σειρά αλληλεξαρτώμενων μεταβλητών. Στην περίπτωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού η πρωτοκαθεδρία της μισθωτής σχέσης στο σύνολο της οικονομικής και κοινωνικής αναπαραγωγής καθιερώθηκε στην πορεία της εκβιομηχάνισης και κυρίως ως απόρροια της σταδιακής επέκτασης της μισθωτοποίησης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.⁹ Από το 31,2% το 1951, σε 39,3% το 1971 και σε 48,1% το 1981 (ή 68% στις αστικές περιοχές).

II. ΜΙΣΘΩΤΗ ΣΧΕΣΗ ΚΑΙ ΤΥΠΟΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ: 1950 - 1973¹⁰

1. Ετερογένεια των μορφών οικονομικής δραστηριότητας και κινητοποίηση της εργατικής δύναμης

Η μεγάλη διαφοροποίηση των μορφών οργάνωσης της οικονομικής δραστηριότητας επηρεάζει τόσο τη «μονάδα παραγωγής» όσο και τη «μονάδα εργασίας». Στην πρώτη διαπιστώνουμε μακροχρόνιες προσμίξεις χαρακτηριστικών που ανήκουν σε διαφορετικές οικονομικές δομές (π.χ. η οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση ως σύνθεση δραστηριοτήτων αυτοκατανάλωσης και μικρής εμπορευματικής παραγωγής). Σε επίπεδο μονάδας εργασίας διαπιστώνουμε διάθεση των ικανοτήτων για εργασία ενός ατόμου σε διαφορετικές μορφές δραστηριότητας, ταυτόχρονα ή αλληλοδιαδοχικά. Οι επιπτώσεις σε όλες τις πλευρές της μισθωτής σχέσης είναι σημαντικές τόσο στο προτσές εργασίας, στην κινητικότητα της εργατικής δύναμης όσο και στον τρόπο σχηματισμού και χρησιμοποίησης του μισθού.

Η ετερογένεια των οικονομικών δομών συμβαδίζει με μια ιδιόρρυθμη κοινωνικοεπαγγελματική διαστρωμάτωση όπου:

Σε 20 ολόκληρα χρόνια εκβιομηχάνισης η σχέση

εργοδότες + αυτοαπασχολούμενοι + οικογεν. μέλη
μισθωτοί

9. Σημειώνουμε πάντως ότι η στατιστική απεικόνιση της κοινωνικοεπαγγελματικής διαστρωμάτωσης δεν είναι επαρκές στοιχείο ερμηνείας της ιεράρχησης των διαφόρων θεσμικών μορφών και του ειδικού βάρους της κάθε συνιστώσας ρύθμισης στη συνολική αναπαραγωγή.

Ο τρόπος συνολικής ρύθμισης δεν είναι πρόσθεση των επιμέρους συνιστωσών. Επιπλέον ξέρουμε πως οι διάφορες λειτουργίες ενός συστήματος οργανώνονται σε διάφορα επίπεδα με τέτοιο τρόπο που να προωθούν ή επιτρέπουν την πραγματοποίηση της «τελικότητάς» του (finalité).

10. Για μια τεκμηριωμένη ανάλυση μερικών από τα ζητήματα που θίγονται σ' αυτό το κείμενο με το θεωρητικό πρίσμα που εκθέσαμε βλέπε Doukakis D.L., *La modernisation industrielle en Grèce. Transformations du rapport salarial et crise du modèle de croissance*, EHESS, Paris 1984 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

που δείχνει το ποσοστό μισθωτοποίησης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού εξελίσσεται ως εξής:

$$\frac{63,3\%}{31,2\%} \text{ το } 1951, \quad \frac{63,6\%}{33,6\%} \text{ το } 1961, \text{ και } \frac{60,8\%}{39,2\%} \text{ το } 1971.^{11}$$

Δυσκολευόμαστε λοιπόν να τεκμηριώσουμε στατιστικά την «εκμετάλλευση της συντριπτικής πλειοψηφίας του πληθυσμού από μια ελάχιστη μειοψηφία». Ο μόνος τρόπος να πλησιάσουμε τη στατιστική απεικόνιση αυτής της εκμετάλλευσης είναι η απόσπαση από τον αριθμητή ενός στοιχείου (οικογ. μέλη) και η μεταφορά του στον παρονομαστή. Βλέπουμε έτσι ότι η σχέση

$$\frac{\text{κάτοχοι μέσων παραγωγής}}{\text{εξαρτημένη εργασία}}$$

παραμένει διαχρονικά εξαιρετικά σταθερή:

$$\frac{34,3\%}{60,2\%} \text{ το } 1951, \quad \frac{35\%}{62,2\%} \text{ το } 1961 \text{ και } \frac{35,7\%}{63,6\%} \text{ το } 1971.$$

Το υψηλό ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων, το χαμηλό ποσοστό των μισθωτών και η στενή διαχρονική συμπληρωματικότητα κυρίως μεταξύ οικογενειακών μελών κ.ά. μισθωτών και όχι μεταξύ αυτοαπασχολούμενων και μισθωτών, αποτελούν στοιχείο μοναδικότητας στον ευρωπαϊκό τουλάχιστον χώρο.

Η συμπληρωματικότητα μεταξύ των δύο πρώτων κατηγοριών είναι βασικό στοιχείο σταθεροποίησης του υψηλού ποσοστού της τρίτης. Τούτη η μορφολογία της απασχόλησης καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την έκταση της μικρής οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης. Στην περίοδο που μελετάμε έχει σημασία η αναφορά στον διευρυμένο οικογενειακό πυρήνα.

Το 1961, 38% των νοικοκυριών των αγροτικών περιοχών και 25,4% των αστικών αποτελούνταν από 4 έως 12 άτομα.¹² Πρόκειται για μια κοινωνική δομή επιφορτισμένη με τη διοργάνωση των καταναλωτικών λειτουργιών και την αποκατάσταση της εργατικής δύναμης, όντας παράλληλα άξονας μιας πολύπλοκης συνάρθρωσης μορφών παραγωγής.

Η επιτάχυνση των διαδικασιών απελευθέρωσης της εργατικής δύναμης στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, που εκφράστηκε με τα μεγάλα μεταναστευτικά κινήματα στο εσωτερικό και προς το εξωτερικό, δεν ήταν ούτε «φυσική» εξέλιξη ούτε αποτέλεσμα της «τέλειας κινητικότητας» στα πλαίσια της αγοράς και της απρόσκοπτης λειτουργίας του νόμου ζήτησης και προσφοράς.

11. Ε.Σ.Υ.Ε., Απογραφή Πληθυσμού 1951, 1961, 1971.

12. Ε.Σ.Υ.Ε., Απογραφή πληθυσμού 1961.

Η μαζική αγροτική έξοδος έτυχε μιας εξαιρετικής συνειδητής κρατικής διαχείρισης τόσο με τη φυγή των «συμμοριτόπληκτων» από τις μικροκοινωνίες του χωριού και της επαρχιακής πόλης, όσο και με την άνιση ανταλλαγή ανάμεσα σε διαφορετικές μορφές οικονομικής δραστηριότητας και ακόμα με την άνιση πολιτιστική ανάπτυξη.¹³ Η εσωτερική μετανάστευση θεσμοθετήθηκε και οργανώθηκε συστηματικά για να προλάβει εκρηκτικές καταστάσεις στις εργασιακές σχέσεις. Λειτουργήσε όλη αυτή την περίοδο σαν θερμοστάτης της εσωτερικής αγοράς εργασίας, επηρεάζοντας καθοριστικά τη μισθωτή σχέση στο εσωτερικό της χώρας. Τα εμβάσματα συνέβαλαν στη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, εμπορευματοποίησαν ένα σημαντικό μέρος της αγροτικής κατανάλωσης και ενίσχυσαν μια δυναμική αγορά κατοικιών και στοιχειωδών ειδών οικιακού εξοπλισμού με συνέπειες στον προσανατολισμό της εκβιομηχάνισης.

2. Πολυδιάσπαση των εργασιακών σχέσεων – μονοδιάστατη και αυταρχική ρύθμιση της μισθωτής σχέσης

Μέχρι το τέλος του μεσοπολέμου η κωδικοποίηση των εργασιακών αντιδικιών στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από μια «πρόωρη» (ταυτόχρονη με τις ευρωπαϊκές χώρες) κατοχύρωση γενικών εργατικών δικαιωμάτων στα βασικά νομοθετικά κείμενα, συνδυασμένη με την αποκάλυπτη καταπάτησή τους σε επίπεδο νομοθετικής συγκεκριμενοποίησης, νομολογίας, ερμηνείας και προπάντων καθημερινής εφαρμογής (Συντάγματα 1864, 1911, Ν. 281/1914, Σύνταγμα 1927, Α.Δ. 1621/1935). Αυτοί οι νόμοι δεν κωδικοποιούσαν μια προϋπάρχουσα και κατοχυρωμένη κοινωνική πρακτική, όπως στις ευρωπαϊκές χώρες, ενώ η μαζικότητα, η οργάνωση και η εμπειρία του εργατικού κινήματος δεν επαρκούσαν για να εγγυηθούν την εφαρμογή τους.

Στη μεταπολεμική περίοδο, στο βαθμό που αυξάνει το βάρος των μισθωτών στη ζωή της χώρας και η μισθωτή σχέση αποκτά καθοριστική θέση στη συνολική αναπαραγωγή, η εργατική νομοθεσία γίνεται όλο και πιο αντισυνδικαλιστική και αντιδημοκρατική εξασφαλίζοντας την κρατική παρέμβαση σε κάθε εργασιακή αντίθεση.

Ο θεσμός των συλλογικών διαπραγματεύσεων και συμβάσεων, προσαρμοζόμενος στα ελληνικά μεταπολεμικά δεδομένα, από μηχανισμός μακροοικονομικής ρύθμισης της κοινωνικής ζήτησης, μοιράσματος των καρπών της ανάπτυ-

---

13. Το 1962 η κυβέρνηση εκτιμούσε σε περίπου 750.000 το «πλεόνασμα εργατικού δυναμικού» στον αγροτικό χώρο (Pepelassis A. στο *Problèmes du développement économique dans les pays méditerranéens*, Mouton, Paris, 1963, σελ. 328). Το 1972, στο Πλάνο για το 1972 - 87 προγραμματιζόταν μια μείωση του αγροτικού εργατικού δυναμικού στη δεκαετία 1971 - 81 κατά 43%, δηλαδή από 1.400.000 σε 800.000. Σύμφωνα με την απογραφή του 1981 η μείωση επιτεύχθηκε μόνον κατά 22,6%.

ξης, μετατρέπεται σε μακιαβελικό απεργοσπαστικό μηχανισμό με μονόδρομη κατεύθυνση την αντιμετώπιση του μισθού ως *κόστους*.

Η πολυδιάσπαση του παραγωγικού ιστού και η έντονη κινητικότητα της εργατικής δύναμης εμποδίζουν την ενοποίηση της νοοτροπίας των μισθωτών, την πορεία συσώρευσης μιας εργατικής μνήμης και τα περιθώρια οργάνωσης. Οι μορφές οργάνωσης του συνδικαλιστικού κινήματος —σε επαγγελματικό, κλαδικό, τοπικό ή ομοσπονδιακό επίπεδο— ευνοούσαν τη μεταφορά του κέντρου βάρους του συνδικαλιστικού αγώνα έξω από τους χώρους δουλειάς. Οι διάφορες κατηγορίες εργαζομένων, για να αντιμετωπίσουν τον κοινό εργοδότη, αναγκάζονταν να καταφύγουν σε δύσκολους συντονισμούς διαφορετικών και απομακρυσμένων συνδικαλιστικών οργανώσεων. Η απόσπαση του κέντρου βάρους από την άμεση παραγωγική διαδικασία ενίσχυε τον κατακερματισμό του σώματος των εργαζόμενων μιας παραγωγικής μονάδας, ενώ ο εξειδικευμένος κομματικός πυρήνας αποτελούσε τον μίαντα σύνδεσης του συνδικάτου μ' ένα μικρό συνήθως τμήμα των εργαζομένων. Τα παραπάνω συμπληρώνονταν από μια διάσπαση της κάθετης οργάνωσης της εργατικής μάζας με τον έλεγχο της ΓΣΕΕ και κάποιων εργατικών κέντρων από τους αυλικούς του υπουργού Εργασίας από τη μια, και κάποιων ομοσπονδιών και κλαδικών συνδικάτων από την αντιπολίτευση, για να προστεθούν οι ειδικές πατερναλιστικές σχέσεις του εργοδότη με τους μισθωτούς του στον απέραντο γαλαξία των μικροσκοπικών επιχειρήσεων.

Αυτός ο κατακερματισμός και ο αυταρχικός τρόπος ρύθμισης της μισθωτής σχέσης εκφραζόταν και στο αντικείμενο των εργατικών αντιδικιών: στο επίκεντρο οι αυξήσεις μισθών, ο περιορισμός των απολύσεων, η συνδικαλιστική δημοκρατία και προπάντων η εφ' όλης της ύλης αντικυβερνητική και αντιιμπεριαλιστική πάλη. Ο συγκεκριμένος εργοδότης και η συγκεκριμένη μορφή κατάλυσης της εργατικής δύναμης καλύπτονταν, επισκιάζονταν από τον «εξωστρεφή» προσανατολισμό του συνδικαλιστικού αγώνα.

Η δυναμική και ο προσανατολισμός της εκβιομηχάνισης προσβλήθηκαν καίρια απ' αυτή την οργάνωση και ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, όχι μόνο εξαιτίας της σταθερής κατεύθυνσης μείωσης του κόστους εργασίας μέσω συμπίεσης των μισθών αλλά και από το «πάγωμα» της ταξικής πάλης στο επίπεδο της άμεσης διαδικασίας παραγωγής. Τούτη η «εξωστρέφεια» των εργασιακών σχέσεων συνδυασμένη με μια «εξωστρέφεια» του κεφαλαίου —μετατόπιση των προσπαθειών αξιοποίησης του κεφαλαίου από την άμεση διαδικασία παραγωγής σε άλλους τομείς— συνέβαλε στο να μην αποτελεί «η επιχείρηση, μαζί με την οικογένεια, σημαντικό θεσμό της κοινωνίας».

3. Σχηματισμός των μισθών και νόρμα κατανάλωσης στην περίοδο 1950 - 73

Οι περίοδοι αποπληθωρισμού και νομισματικής σταθερότητας συμβαδίζουν με την αποκατάσταση και τη βελτίωση των μισθών· αντίθετα, οι φάσεις πληθωριστικών πιέσεων περιορίζουν την αγοραστική δύναμη των μισθωτών.¹⁴ Πέρα από τούτη την ένδειξη ανυπαρξίας συστηματικής πολιτικής αναπροσαρμογής των μισθών στο κόστος ζωής, κάτι τέτοιο απαγορευόταν από τη νομοθεσία «περί προστασίας του εθνικού νομίσματος».¹⁵ Οι απαιτήσεις των νομισματικών θεσμών¹⁶ συνέκλιναν μ' αυτές του βιομηχανικού κεφάλαιου για φθνή ανειδίκευτη εργατική δύναμη.

Η καμπύλη Phillips δείχνει μια τάση συνεχούς μετατόπισης προς τ' αριστερά και μια ελαφρά τάση αύξησης των ονομαστικών μισθών όσο μειώνεται η ανεργία. Αξίζει πάντως να έχουμε υπόψη μας πως στη διάρκεια της επιταχυνόμενης μείωσης της ανεργίας, 1968 - 73, οι ρυθμοί αύξησης των ονομαστικών αμοιβών είναι πολύ κατώτεροι από αυτό που θα επέτρεπε η αγορά εργασίας. Μόνο στις κατηγορίες ειδικευμένου εργατικού δυναμικού και στα στελέχη οι στενότητες της αγοράς αντανακλώνται στο ύψος των αμοιβών.

Ο συσχετισμός παραγωγικότητας και μισθών (ονομαστικών και πραγματικών) δεν δείχνει καμιά στενή αντιστοιχία, έστω και με την υπόθεση ότι οι ρυθμοί της παραγωγικότητας αποτελούν το ανώτατο όριο αύξησης των μισθών. Μετά το 1968 (Διάγρ. Ι) δημιουργείται μεταξύ τους ένα χάσμα.¹⁷ Αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει στις χώρες του φορντισμού (Πίνακας Ι και Σχήμα Ι) —όπου οι ονομαστικοί μισθοί ακολουθούν από κοντά την παραγωγικότητα και όπου οι δύο δείκτες, πραγματικοί μισθοί και παραγωγικότητα, συγκεντρώνονται για τη Γαλλία και τη Γερμανία σε μια μικρή κλίμακα 3,8 έως 6,1%—, στην Ελλάδα και την Ιαπωνία οι δυο δείκτες καλύπτουν μια διευρυμένη κλίμακα 4 έως 13%.

Ο καθορισμός του βασικού μισθού από τις Εθνικές Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας (στην περίοδο της δικτατορίας διοικητικά) επηρεάζει το σύνολο των ονομαστικών μισθών. Ενώ στη Γαλλία του 1967 το SMIG δεν αφορά άμεσα παρά στο 1,6% των εργατών, στην Ελλάδα του 1960 - 70 διαπιστώνουμε μια τεράστια επιρροή που φτάνει το 30% των μισθωτών του μη αγροτικού τομέα. Εξετάζοντας τα στοιχεία μιας έρευνας του ΣΕΒ¹⁸ για τις αρχές της δεκαετίας του 1970

14. Μπαμπανάνης Στ., «Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα (1900 - 1981)». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1981 β' και γ' τρίμηνο.

15. Οικονόμου Γ., *Η πολιτική τιμών και εισοδημάτων στην Ελλάδα*, ΚΕΠΕ, 1981.

16. Ζολώτας Ξ., *Νομισματικών πρόβλημα και ελληνική οικονομία*, Αθήνα 1950, σ. 134.

17. Στο διάστημα 1959 - 73 ο πραγματικός μισθός κατά παραγόμενη μονάδα μειώνεται στην Ελλάδα κατά -2,5% ενώ στη Γαλλία μόνο -0,3% και στην Ιταλία -0,1%. Στη Γερμανία και το Βέλγιο αυξάνει κατά 0,3% και στην Αγγλία 0,2%. (*Economie Européenne*, no 14, Nov. 1982).

18. Φακιοιάς Ρ., *Αγορά εργασίας και διάρθρωσης αμοιβών εις την ελληνικήν βιομηχανία*, Αθήνα 1974.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Ι

Year	Παραγωγικότητα	Μέσος ον. μισθός	Μέσος πραγμ. μισθός
1959	100	100	100
1960	110	105	105
1961	120	115	115
1962	135	125	120
1963	145	135	125
1964	155	145	130
1965	170	155	135
1966	185	170	140
1967	205	185	150
1968	225	200	160
1969	250	215	165
1970	275	230	170
1971	295	245	180
1972	315	265	190
1973	340	290	185

Πηγή: Doukakis, ό.π.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

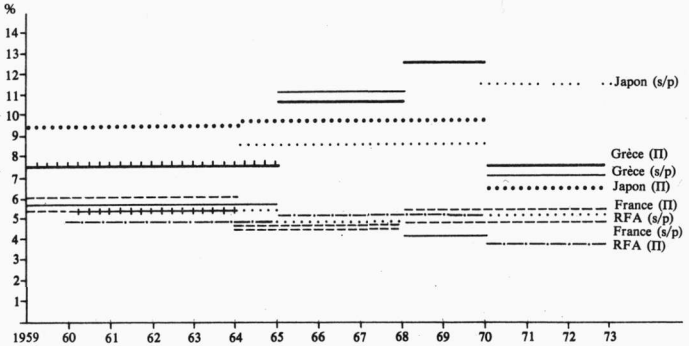
		1959 - 65	1965 - 68	1968 - 70	1970 - 73
R.F.A.	s/p	1960- 5,5	-1970 4,9		-1974 5,1
	Π	5	5,3		3,8
France	s/p	-1964 5,6	1964- 4,5	-1973 4,9	
	Π	6,1	4,8	5,4	
Japon	s/p	1957 - 64 7,7		1964- 8,6	11,6
	Π	9,4		9,6	6,5
Grèce	s/p	5,7	11,1	4,2	7,3
	Π	7,5	10,7	12,5	7,8

s/p = πραγματικός μισθός

Π = παραγωγικότητα

Πηγή: Doukakis D.L., *La modernisation...* ό.π., σ. 109.

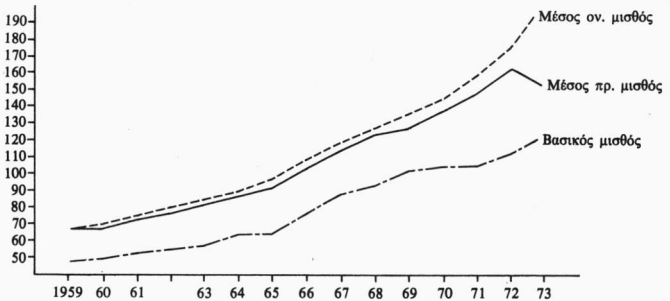
ΕΣΧΗΜΑ Ι

Πηγή: Doukakis, ό.π.

βλέπουμε πως το 24% των ανδρών του δείγματος (στη Θεσσαλία και Ήπειρο έφτανε το 40%) έπαιρνε το βασικό ημερομίσθιο, ενώ το ποσοστό των γυναικών που έπαιρνε το βασικό ανδρικό ημερομίσθιο έφτανε το 90% (για τη Θεσσαλία, Ήπειρο, Μακεδονία και Θράκη ξεπερνούσε το 97%). Ο βασικός μισθός ήταν ο άξονας γύρω από τον οποίο εξελίσσονταν οι αμοιβές της συντριπτικής πλειοψηφίας των μισθωτών (Διάγρ. ΙΙ). Η αναφορά στο «ζωτικό ελάχιστο» που αποτε-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΙΙ

Πηγή: Ρ. Φακιολάς, Αγορά εργασίας, ό.π. και Εφημερίδες της Κυβερνήσεως

λούσε τον «σιδηρούν νόμο» σχηματισμού των μισθών, ισχύει κυρίως για την ανειδίκευτη εργατική δύναμη της βιομηχανίας, του εμπορίου, του τουρισμού και του αγροτικού τομέα.

Στις αμοιβές υπήρχαν μεγάλες τομεακές, διακλαδικές, ενδοκλαδικές και γεωγραφικές διαφορές. Το 1970 στη μικρή βιομηχανία ο μέσος μισθός ήταν 38% του μισθού ενός «οργάνου της τάξεως»,¹⁹ χωρίς να υπολογίσουμε το χρόνο εργασίας, τις συνθήκες εργασίας, τις κοινωνικές παροχές, τη μονιμότητα κλπ. του δεύτερου. Η ωριαία αμοιβή μιας εργάτριας ήταν το 1971 το 66% αυτής ενός εργάτη.²⁰ Η υποτίμηση της γυναικείας εργασίας στην Ελλάδα, σημαντικό στοιχείο μείωσης του κόστους εργασίας, συμβάδισε με την ανάπτυξη βιομηχανιών με μεγάλα περιθώρια απασχόλησης γυναικείας εργατικής δύναμης. Στους κλάδους με πολύ υψηλό ποσοστό εργατριών οι αμοιβές είναι κάτω από τον γενικό μέσο όρο του γυναικείου μισθού.²¹

Το ποσοστό κάλυψης ενός οικογενειακού προϋπολογισμού από τον μισθό —η νόρμα κατανάλωσης εξαιρετικά λιτή: έξοδα 4 ατόμων για φαγητό, ενοίκιο, θέρμανση, φωτισμό, ντύσιμο— κυμαίνεται γύρω στο 50%.²² Από έρευνα του 1958 ξέρουμε πως το 51% των νοικοκυριών στις πόλεις ζουν από 1 μισθό, το 38% από 2 και το 4% από 3.²³ Ταυτόχρονα, από την απογραφή του 1961 γνωρίζουμε πως μόνον 11% των νοικοκυριών των πόλεων αποτελούνται από 1 άτομο, 19% από 2 και 22% από 3. Διαπιστώνουμε λοιπόν στατιστικά, αλλά και ψηλαφώντας λίγο τις αναμνήσεις του ο καθένας, μια ιδιομορφία που συνίσταται στην ύπαρξη, για ένα αρκετά μεγάλο τμήμα του στρώματος των εργαζομένων, αμοιβών αρκετά κάτω (από το «ζωτικό ελάχιστο» που δεν επαρκούν για την ικανοποίηση στοιχειωδών αναγκών του μισθωτού. Για να εξηγήσουμε αυτή την κατάσταση πρέπει να ανατρέξουμε στην έντονη διαφοροποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων (αυτοκατανάλωση, οικιακή παραγωγή, μικροεμπορευματική παραγωγή, μετανάστευση κλπ.) και στην αποκατάσταση της εργατικής δύναμης στα πλαίσια του διερχόμενου οικογενειακού πυρήνα.

Ο μισθωτός μπορούσε να αντλεί εισοδήματα συμπληρωματικά στον μισθό του, έτσι ώστε το κεφάλαιο δεν χρειαζόταν να εξασφαλίσει μέσω του μισθού τη μακροχρόνια αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης αλλά ούτε και το συνολικό βραχυπρόθεσμο κόστος; αυτής της αναπαραγωγής.

Ο μισθός λοιπόν εμφανίζεται να υπόκειται σ' ένα διπλό προσδιορισμό:²⁴

19. Φακιολάς Ρ., *ό.π.*

20. Χάσσιδ Ι., *Ελληνική βιομηχανία και ΕΟΚ*, τόμος Ι, ΙΟΒΕ, Αθήνα 1980 σ. 342.

21. Doukakis L., *La modernisation...*, *ό.π.*, σ. 105.

22. Στο ίδιο.

23. Μπαμπανάνης Στ., *ό.π.*

24. Για μια μαρξιστική ανάλυση αυτών των προσδιορισμών βλέπε S. de Brunhoff στο *Réexamens de la théorie du salariat*, P.U.L., Lyon 1981, επίσης στο C. Benneti, C. Berthomieu, *Eco-*

1. Από το ποσοστό διανομής της προστιθέμενης αξίας (ή το γενικό ποσοστό εκμετάλλευσης)

2. Από μια νόρμα κατανάλωσης «ιστορικά και κοινωνικά διαμορφωμένη».

Είναι φανερό εδώ και επιμένουμε πως εξετάζουμε το τρόπο που «εμφανίζονται στην εξωτερική κίνηση των κεφαλαίων οι εσωτερικοί νόμοι της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, τον τρόπο που επιβάλλονται σαν αναγκαστικοί νόμοι (...) και που γι' αυτό τους συνειδητοποιεί σαν κίνητρα ο ατομικός κεφαλαιοκράτης».²⁵

Δεν μελετάμε δηλαδή την «εσωτερική φύση» αλλά τη «φαινομενική κίνηση» του μισθού. Γι' αυτό το λόγο μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε μια εντυπωσιακή διατύπωση της εισηγητικής έκθεσης του ν. 3229/55. Για το νομοθέτη αποτελεί «κοινή συνείδηση το ότι η εργασία δεν είναι εμπόρευμα, πράγμα καθόλου αυτονόητο στις μέρες μας με την αναβίωση του νεοφιλελευθερισμού. Αυτή η γενική εκτίμηση στο συγκεκριμένο πεδίο του μισθού επικρατεί από δύο στοιχεία:

1. Τα «οικονομικά δεδομένα», τα οποία όμως «δεν δύνανται ν' ασκούν μείζονα επίδραση από εκείνην την οποία»

2. Ο κοινωνικός παράγων ανέχεται και επιτρέπει».

Ανάμεσα στα δύο υπάρχει αντίθεση που είναι δυνατόν να μεταβληθεί σε ταύτιση εάν οι δύο προσδιορισμοί σταθεροποιηθούν, όπως στη μεταπολεμική εμπειρία των βιομηχανικών χωρών. Όταν όμως ο μισθός θεωρείται και λειτουργεί μακροοικονομικά ως κόστος, τότε οξύνεται η αντίθεση ανάμεσα στους δύο προσδιορισμούς και η δεύτερη πλευρά εμφανίζεται σαν η βάση, η οριοθέτηση της πρώτης που είναι ο καθοδηγητικός παράγων.

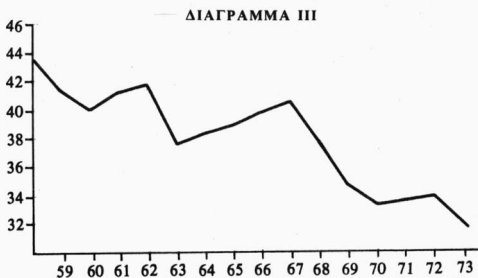
Μελετώντας το μοίρασμα της προστιθέμενης αξίας (Διάγρ. III), που αποτελεί τον «καθοδηγητικό παράγοντα» και είναι συνάρτηση παραγωγικότητας και μισθού, μπορούμε να συνδέσουμε τον «σιδηρούν νόμο» με το σύστημα συσσώρευσης. Το ποσοστό της μάζας των μισθών και ημερομισθίων στη συνολική βιομηχανική προστιθέμενη αξία μειώνεται σταθερά σε όλο το διάστημα 1958 - 73 και η πτώση αυτή εξελίσσεται σε καταβαράθρωση μετά το 1967. Από το 44% το 1958 σε 31,6% το 1973.²⁶ Εξάιρεση η περίοδος 1963 - 67, όπου σταθεροποιείται

---

nomie classique, economie vulgaire, P.U.G., Maspero 1975 και A. Lipietz, *Le monde enchante*, La découverte, Paris 1983. Για μια γενικότερη μελέτη των απόψεων γύρω απ' αυτό: P. Sraffa, *Production des marchandises par des marchandises. Prelude à une critique de l' economie politique*, 1960. M. Morishima, *Marx's Economics, A Dual Theory of Value and Growth*, Cambridge University Press, 1973. Von Neuman, «A Model of General Equilibrium», *Revue of Economic Studies* XIII, 1945 - 46. J. Robinson *Hérésies économique*, Calmann-Lévy, Colloque P.U.G., 1972, «Ricardiens, Keynesiens et Marxistes».

25. Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*. Μέρος IV, κεφάλαιο x, σ. 3.

26. Παπαντωνίου Γ., *Διανομή του εισοδήματος και συσσώρευση του κεφαλαίου*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1979.

Πηγή: Γ. Παπαντωνίου,

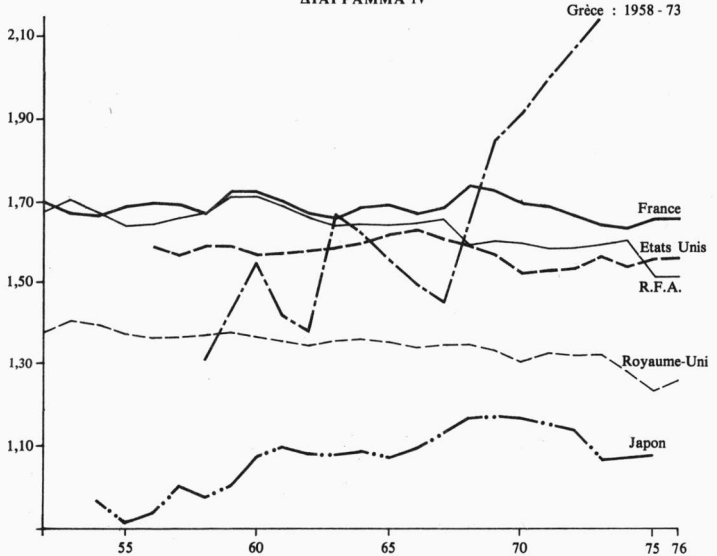
Διανομή εισοδήματος και συσσώρευση κεφαλαίου, εκδ. Παπαζήση, 1979

και σχετικά βελτιώνεται αυτό το ποσοστό λόγω των κοινωνικών αγώνων και της κρίσης ηγεμονίας. Το απεργιακό κίνημα είναι ένας σημαντικός δείκτης και η στατιστική υπηρεσία διαθέτει μερικά στοιχεία που το επιβεβαιώνουν.

Εμπειρικά λοιπόν επιβεβαιώνεται μια αντίθεση, όξυνση και οριακή σχέση μεταξύ ποσοστού διανομής της προστιθέμενης αξίας και μεγέθυνσης της νόρμας εργατικής κατανάλωσης. Ανεβαίνει ελαφρά ο πραγματικός μισθός και το βιοτικό επίπεδο για να λύσει στοιχειωδώς το «κοινωνικοπολιτικόν πρόβλημα» αλλά η κύρια κατεύθυνση είναι η μονοδιάστατη αντιμετώπιση του μισθού ως κόστους που επιβαρύνει την αποδοτικότητα και την ανταγωνιστικότητα, το cash flow, οπότε δεν διαπιστώνουμε καμιά αντιστοιχία με την εξέλιξη της παραγωγικότητας και των κερδών. Στο Διάγραμμα IV βλέπουμε την αλματώδη αύξηση του «γενικού ποσοστού εκμετάλλευσης» στην Ελλάδα και τη σταθεροποίησή του στις χώρες του φορντισμού.

Η δυνατότητα αυτή του κεφαλαίου να συμπίεζει τους μισθούς χωρίς να προσκρούει στο πρόβλημα της «πραγματοποίησης» εξηγείται σ' ένα βαθμό εάν δούμε το βάρος της μάζας των αμοιβών των μισθωτών στο εθνικό εισόδημα. Παρόλο που δεν είναι αμελητέος παράγοντας, 33 έως 40% το 1958 - 70 (αν υπολογίσουμε τα κρυφά εισοδήματα των αυτοαπασχολούμενων τότε το ποσοστό πέφτει), βλέπουμε πως το κεφάλαιο έχει κι άλλα κοινωνικά στρώματα εκτός από τους μισθωτούς για να διαθέσει την παραγωγή του. Ας υπολογίσουμε και τη βελτίωση του εξαγωγικού εμπορίου στη δεκαετία του 1960. Έτσι η πολιτική μακροχρόνιας συμπίεσης των μισθών μπόρεσε να συνυπάρξει με την επέκταση της διαδικασίας εκβιομηχάνισης.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ IV

Πηγή: Doukakis, ό.π.

4. Συσσώρευση κεφαλαίου και παραγωγική κατανάλωση της εργατικής δύναμης

Έχει σημασία, με δεδομένη τη σημερινή επενδυτική αποχή, να εντοπίσουμε σε ποιες φάσεις της εκβιομηχάνισης και με ποιες προϋποθέσεις ερεθίστηκαν σε τούτο τον τόπο τα ένστικτα του κεφαλαιούχου.

Στις συνολικές επενδύσεις πάγιου κεφάλαιου οι ιδιωτικές αποτελούσαν σ' όλη την περίοδο 1950 - 73 περίπου το 72%. Απ' αυτές το 45% στρεφόταν στην κατασκευή κατοικιών όπου οι κρατικές επενδύσεις δεν ξεπέρασαν το 4%. Το κράτος έπαιξε σημαντικό ρόλο μόνο στην πρόκληση των μεγάλων μεταναστευτικών κινημάτων που καθόρισαν με τις ανάγκες τους για στέγη και με τα νέα εισοδήματά τους τον οικοδομικό οργανισμό. Ενώ την ικανοποίηση αυτής της ζήτησης εκπλήρωσε ο Έλληνας εργολάβος που θαυματούργησε με το σύστημα της αντιπαροχής και της προπώλησης βάσει σχεδίου. Ο επόμενος τομέας —εκτός από το εμπόριο— όπου το κράτος περιόρισε τις επενδύσεις του είναι η

βιομηχανία. Σ' αυτήν, οι συνολικές ιδιωτικές επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου σημείωσαν τις ακόλουθες διακυμάνσεις:²⁷

φάσεις επέκτασης:	1948 - 50 + 48%	1954 - 58 + 19,5%	1960 - 65 + 25%	1967 - 74 + 14%
φάσεις οπισθοχώρησης:	1950 - 54 -15,7%	1958 - 60 -16,4%	1965 - 67 -7%	1974 - 78 -6%

Στην πρώτη και δεύτερη φάση οπισθοχώρησης η κρατική παρέμβαση συγκράτησε το γενικό επίπεδο των επενδύσεων. Στην τρίτη και τέταρτη φάση οπισθοχώρησης η άμεση επενδυτική αντικυκλική του παρέμβαση δεν επαναλαμβάνεται.

Οι επενδύσεις ξένου κεφαλαίου σαν ποσοστό των ετήσιων συνολικών βιομηχανικών επενδύσεων σημείωσαν τις ακόλουθες επιδόσεις²⁸ με βάση την προηγούμενη περιοδοποίηση:

1954 - 58 5%	1960 - 65 14,6%	1967 - 74 10%
1958 - 60 6,6%	1965 - 67 26,8%	

Βλέπουμε πως όταν ατόνησε η κρατική αντικυκλική επενδυτική δραστηριότητα, οι ξένες επενδύσεις έπαιξαν έναν τέτοιο ρόλο ιδιαίτερα μετά το 1958 και μέχρι το 1967.

Στον υπολογισμό όμως της δυναμικής των επενδύσεων του ντόπιου κεφαλαίου θα πρέπει να κάνουμε ορισμένους διαχωρισμούς βασισμένους στο «πόθεν έσχες» αυτών των επενδύσεων. Πέρα από το λογιστικό ποσοστό αυτοχρηματοδότησης υπάρχει το πραγματικό ποσοστό. Εδώ αγγίζουμε το θέμα της κοινωνικοποίησης του κόστους της επένδυσης μέσα από το πολύπλοκο σύστημα κινήτρων και του ειδικού ρόλου των νομισματικών θεσμών. Δεν θα επεκταθούμε, αλλά τονίζουμε πως η σύγκριση του διακλαδικού επιμερισμού των επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου, των τραπεζικών μακροπρόθεσμων πιστώσεων σαν ποσοστό της συνολικής κατά κλάδο επένδυσης, μας δείχνει μια σαφή τάση αμοιβαίας υποκατάστασης μεταξύ τραπεζικής πίστης και ξένου κεφαλαίου στο συνολικό ύψος των επενδύσεων κάθε κλάδου.²⁹

27. Τα στοιχεία που παραθέτουμε προέρχονται από τις μελέτες: Γιαννίτσης Τ., *Η ελληνική βιομηχανία*, Gutenberg, Αθήνα 1983 και Κιντής Α., *Ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας*, Gutenberg, Αθήνα 1983.

28. Τα στοιχεία προέρχονται από τη μελέτη της Παπανδρέου Β., *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και αναπτυσσόμενες χώρες*, Gutenberg, Αθήνα 1981.

29. Doukakakis D. L., *La modernisation*. ό.π., σ. 135 - 141.

Στον Πίνακα II μπορούμε να δούμε συνολικά τις σχέσεις των διαφόρων πηγών χρηματοδότησης των επενδύσεων στα 1960 - 66 και 1967 - 72. Η διάθεση δέσμευσης του ντόπιου κεφαλαίου στις παραγωγικές διαδικασίες διαφέρει τη μια περίοδο από την άλλη. Αποφασίζει να ξανοιχτεί στον βιομηχανικό χώρο όταν οι μακροπρόθεσμες τραπεζικές πιστώσεις αποτελούν το 1/4 τουλάχιστον του ύψους των επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου, όταν ελαχιστοποιούνται οι ανταγωνισμοί στις επενδυτικές επιλογές από το ξένο κεφάλαιο και τον δημόσιο τομέα, όταν μεγιστοποιούνται τα ποσοστά κοινωνικοποίησης του κόστους επένδυσης μέσω των κινήτρων και των επιδοτήσεων. Αυτή είναι η μια πλευρά της συγκυρίας που συγκίνησε το ντόπιο κεφάλαιο. Η άλλη πλευρά είναι επίσης καθοριστική· πρόκειται για τη στρατιωτικοποίηση της κοινωνίας και προπάντων των εργασιακών σχέσεων. Η «φαινομενική παραγωγικότητα» της εργασίας, από 7% στη δεκαετία του 1950 και 9% στην επόμενη δεκαετία, φτάνει στα 1967 - 70 τον ετήσιο ρυθμό αύξησης ρεκόρ περίπου 12%.³⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ II

Συμβολή (%) στις ακαθ. επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου

	<i>Μακροπρόθ. Τραπεζικής Χρηματοδοτ. (1)</i>	<i>Εισροής κεφαλ. (2)</i>	<i>Δημοσ. επενδ. (3)</i>	<i>Κρατικ. επιδοτ. (4)</i>	<i>Σύνολο (1 - 4) (5)</i>
1960 - 66	12,8%	50,5%	12,0%	Μ.Δ.	75,3
1967 - 72	26,5%	23,5%	0,7%	17,7%	68,4
1973 - 80	34,6%	3,7%	3,9%	21,4%	63,6

Μ.Δ. = Μη διαθέσιμο

Τ. Γιαννίτσας, *Η ελληνική βιομηχανία*, Gutenberg, Αθήνα 1983

5. Ιδιομορφία της μισθωτής σχέσης και σχετική περιθωριοποίηση της Ελλάδας από τη μεταφορά τμημάτων ανεπίδικευτης παραγωγής

Στην Ελλάδα η ανάπτυξη της δεκαετίας του '50 με τα εσωτερικά μεταναστευτικά κινήματα, την ελεύθερη διαχείριση της εργατικής δύναμης, το ομοιογενποιημένο νομισματικό σύστημα, την έντονη κρατική παρέμβαση και τις σχεδόν αποκλειστικά πρωτογενείς εξαγωγές, θα καταλήξει στα 1958 - 59 σε μια κρίση της οποίας το βάρος στη μετέπειτα πορεία είναι αντιστρόφως ανάλογο της διάρ-

30. Κινητής Α., *ό.π.* και ΕΣΥΕ, Εθνικοί Λογαριασμοί, αντίστοιχων ετών.

κειας και της έντασής της.³¹ Το κλασικό σχήμα υποκατάστασης των εισαγωγών ενισχύεται από έντονες προσπάθειες υποκατάστασης των εξαγωγών. Έτσι έχουμε στην επόμενη δεκαετία εντατικοποίηση των εισαγωγών βιομηχανικού εξοπλισμού και εισοδημάτων μέσω εντατικοποίησης των εξαγωγών εργατικής δύναμης και βιομηχανικών προϊόντων.

Η Ελλάδα θα ενταχθεί στη μεταφορά τμημάτων³² ανειδίκευτης παραγωγής με περιθωριακό τρόπο. Ενώ στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '60 η εκβιομηχάνιση επεκτείνεται βασισμένη κύρια στις ξένες επενδύσεις, μετά το 1968 αυτές σημειώνουν μια επιταχυνόμενη ποσοστιαία μείωση, τη στιγμή ακριβώς που το κίνημα παγκοσμιοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας ενισχύει αποφασιστικά την εκβιομηχάνιση του πιο δυναμικού τμήματος των σημερινών Ν.Β.Χ. Όσον αφορά στον προσανατολισμό των ξένων επενδύσεων βλέπουμε πως οι μισές περίπου κατευθύνονται στις πρώτες ύλες, ένα 35 - 40% ενδιαφέρεται κυρίως για την εσωτερική αγορά και μόλις 10 - 15%³³ έχει αποκλειστικό προσανατολισμό την εκμετάλλευση της φθηνής εργατικής δύναμης, ενώ στη Λ. Αμερική³⁴ αυτό το τελευταίο στοιχείο καθοδηγεί το 60% των επενδύσεων των πολυεθνικών.

Έχει σημασία να εντοπιστούν οι βασικές αιτίες, από την άποψη των εργασιακών σχέσεων, αυτής της περιθωριοποίησης της Ελλάδας από τη μεταφορά τμημάτων ανειδίκευτης παραγωγής. Λόγω της εσωτερικής στις πολυεθνικές μεταφοράς τεχνολογίας και της σημασίας που έχουν σ' αυτό τον τύπο επενδύσεων ο εξαγωγικός προσανατολισμός και οι ρυθμοί μιας στανταρτοποιημένης παραγωγής βγαίνουν κάποια συμπεράσματα για το ποσοστό διάδοσης ταιηλοριστικών και φωνητιστικών μεθόδων παραγωγής. Συνοπτικά μπορούμε να υποστηρίξουμε τα εξής:

α) Η Ελλάδα διέθετε μέχρι τις αρχές του 1960 ένα απόθεμα εργατικής δύναμης, ανειδίκευτης, μη συνδικαλισμένης και φθηνής (ωριαία αμοιβή στα 1962 0,33 δολ. στην Ελλάδα, 0,955 στη Γερμανία, 1 δολ. στη Σουηδία, Δανία,

31. Η πτώση της εσωτερικής κατανάλωσης και των εξαγωγών θα περιορίσει τη βιομηχανική δραστηριότητα και αυτή με τη σειρά της τους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας. Οι αλληλεπιδράσεις των μεταβλητών φαίνονται στον παρακάτω πίνακα:

Ετησίως %	1956	1957	1958	1959	1960
Κατανάλωση	7,8	7,3	2,0	4,0	8,3
Εξαγωγές	38,6	9,2	-1,4	-2,5	18,2
Βιομηχ. παραγωγή	2,0	11,0	16,0	2,0	13,0
Βιομηχ. παραγωγικότητα	7,0	11,0	14,0	8,0	15,0

Πηγή Doukakis D.L., *ό.π.*, σ. 163.

32. Lassudrie - Duchène, «La décomposition internationale des processus de production» στο *Economica*, Paris, 1982.

33. Οι υπολογισμοί στηρίζονται στα στοιχεία που δίνει ο Γιαννίτσης Τ., *ό.π.*

34. Michalet C.A., κ.ά. *Nationalisations et internationalisation*, La Decouverte - Maspero, Paris 1983.

Νορβηγία³⁵) αλλά πολύ ιδιόμορφης από την άποψη της κινητικότητάς της, με μικρό ποσοστό απελευθέρωσης από άλλες (οικογενειακές, μικροεμπορευματικές) ασχολίες και πόρους και, κατά συνέπεια, μικρό ποσοστό εξάρτησης και υποταγής στις προδιαγραφές της παραγωγής που θα απαιτούσε μια τέτοια μεταφορά.

β) Το να θεσμοθετείς τη μετανάστευση (η συνολική μεταπολεμική μετανάστευση ισούται με τον όγκο του σημερινού στρώματος των μισθωτών) ταυτόχρονα με πληθώρα κινήτρων για προσέλκυση ξένων εξαγωγικών επενδύσεων είναι κίνηση με στοιχεία προφανώς αλληλοαποκλειόμενα. Εξάλλου το ποσοστό υποταγής του Έλληνα *gastarbeiter* στη βιομηχανική πειθαρχία³⁶ του φορντισμού ήταν μάλλον απίθανο να επιτευχθεί χωρίς την απόκτηση της πλήρους «απελευθέρωσής» του. Χαρτογραφώντας³⁷ το ποσοστό δραστηριότητας του 1961 κατά περιοχές, το ποσοστό εργατικών αποθεμάτων κατά περιοχές επίσης το 1961 και τη χωροταξική κατανομή των βιομηχανιών του 1970, διαπιστώνουμε μετά από σύγκριση πως οι τελευταίες συγκεντρώνονται στις περιοχές που στις αρχές της δεκαετίας του 1960 διέθεταν «απελευθερωμένα» αποθέματα εργατικής δύναμης.

γ) Η υποδοχή στο ξένο κεφάλαιο ήταν εξαιρετικά «θερμή» από το 1963 μέχρι το 1967. Στα 1965 έχουμε 56% παραπάνω απεργίες από το 1964 και το 1966 36% παραπάνω από την προηγούμενη χρονιά.³⁸ Όταν η δικτατορία θα επιβάλει τάξη, το απόθεμα εργατικής δύναμης έχει εξαντληθεί.

6. Το μοντέλο ανάπτυξης και η μισθωτή σχέση στην Ελλάδα απέναντι στο φορντισμό

Σχηματοποιώντας τα μεταπολεμικά μοντέλα των αναπτυγμένων βιομηχανικά δυτικών χωρών καταλήγουμε στην εξής σύντομη περιγραφή.³⁹

● Ένα υψηλό επενδυτικό επίπεδο επιτρέπει τον εκσυγχρονισμό — ανασυγκρότηση της βιομηχανίας και στη συνέχεια υψηλά ποσοστά παραγωγικότητας. Ο παλιότερος εργοστασιακός καταμερισμός εργασίας (και οι αρχές του ταιηλορισμού) εξελίσσεται και ενσωματώνεται στα αυτοματοποιημένα συστήματα των μηχανών.

35. Φακιολάς Ρ., *Προσδιοριστικοί παράγοντες της βιομηχανικής απασχολήσεως εν Ελλάδι*, Αθήνα 1969.

36. Στο βιβλίο του Ματζουράνη Γ., *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία*, Gutenberg, 1978, υπάρχουν στοιχεία των γερμανικών υπηρεσιών.

37. Doukakakis D.L., *La modernisation...*, ό.π., σ. 133

38. Στοιχεία της Στατιστικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Εργασίας.

39. Ενδεικτική βιβλιογραφία: Aglietta M., *Régulation et crise du capitalisme*, Calmann-Lévy, 1976· Boyer «La crise actuelle, une mise en perspective historique» στο *Critiques de l'Économie Politique*, Maspero, No 7-8, 1979· Coriat B., *L'atelier et le chronomètre*, C. Bourgeois, Paris 1978· Lipietz A., *Crise et inflation, pourquoi?* Maspero, Paris 1979.

● Οι εργαζόμενοι αφήνουν τις πρωτοβουλίες εκσυγχρονισμού της παραγωγικής διαδικασίας στις διοικήσεις των επιχειρήσεων και επικεντρώνουν τους αγώνες τους στην ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης του μισθού.

● Η συγκέντρωση του κεφαλαίου, η παραγωγή καταναλωτικών προϊόντων σε μεγάλες στανταρτοποιημένες σειρές, η αύξηση της παραγωγικότητας που επιτρέπουν οι οικονομίες κλίμακας μειώνουν την αξία (σε απαιτούμενο χρόνο εργασίας) του κάθε εμπορεύματος και δημιουργούν βασικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της Μαζικής Παραγωγής.

● Ο άμεσος μισθός καθορίζεται μεσοπρόθεσμα από συμβάσεις με τέτοιο τρόπο που ν' ακολουθεί τους ρυθμούς της παραγωγικότητας και των τιμών. Έτσι ανεβαίνει ελαφρά αλλά σταθερά ο πραγματικός μισθός και η αγοραστική δύναμη των μισθωτών (βλέπε στο Σχήμα II). Ο έμμεσος μισθός και το Κράτος Πρόνοιας έρχονται επικουρικά να ενισχύσουν τις προϋποθέσεις που δημιουργούσαν οι βασικοί μηχανισμοί εξέλιξης του άμεσου μισθού για την ανάπτυξη της Μαζικής Κατανάλωσης.

Η Μαζική Παραγωγή βρίσκει δυνατότητες «πραγματοποίησης» στην αγορά. Λύθηκε έτσι ένα καθοριστικό μπλοκάρισμα του μεσοπολέμου που κατέληξε στην κρίση του '30. Οι Συλλογικές Συμβάσεις βρίσκονται, όπως βλέπουμε στο σχήμα, σ' ένα κομβικό σημείο για την εξασφάλιση καθοριστικών συγχρονισμών στο καθεστώς συσσώρευσης,

● συνδέοντας τις συνθήκες παραγωγής με τις συνθήκες κατανάλωσης μέσα από:

● το συστηματικό μοίρασμα της προστιθέμενης αξίας μεταξύ μισθών και κερδών (Διάγραμμα IV), γεγονός που λειτούργησε ως

● συστηματική «προεπικύρωση» της επέκτασης και εντατικοποίησης της παραγωγής. Έδωσε δηλαδή τη δυνατότητα πρόβλεψης της επερχόμενης διευρύνσης της ζήτησης και ανάπτυξης του επιχειρησιακού προγραμματισμού.

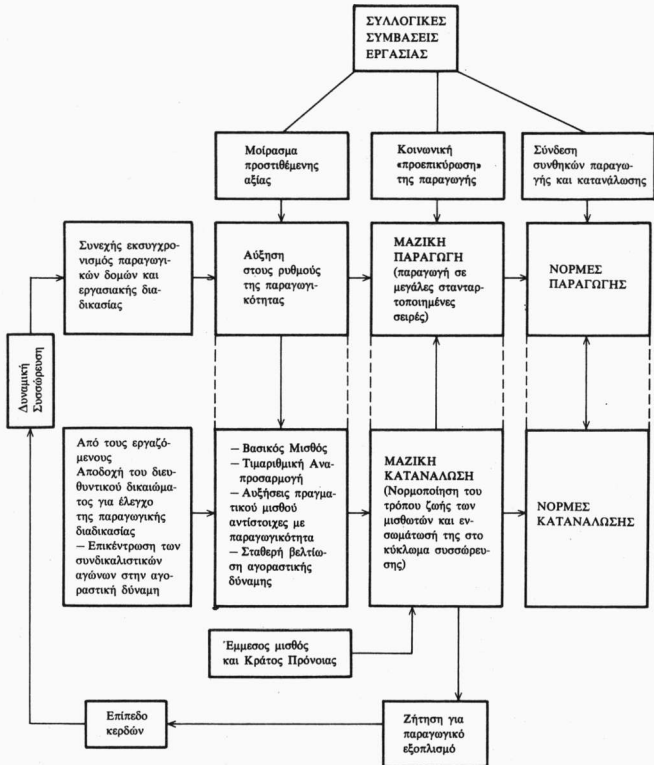
Στο σύνολό της η περίοδος 1958 - 73 είναι η πιο αποφασιστική της ελληνικής εκβιομηχάνισης. Από τη μια έχουμε ένα ετήσιο ποσοστό αύξησης του Α.Ε.Π.Κ. 13% περίπου, της βιομηχανικής παραγωγικότητας 8,5%, του Α.Ε.Π. 7%, της βιομηχανικής παραγωγής 10%. Απ' την άλλη έχουμε αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης με ρυθμό 6%, της δημόσιας με 5% και των εξαγωγών με 10%. Απ' αυτά τα στοιχεία βλέπουμε να λύθηκαν τα προβλήματα που έβαλε το μπλοκάρισμα του 1958 - 59. Βρέθηκαν δηλαδή τρόποι:

— εντατικοποίησης της εκβιομηχάνισης με αύξηση του κατά κεφαλήν όγκου του πάγιου κεφαλαίου και συνακόλουθης αύξησης της παραγωγικότητας,

— επέκτασης των αγορών σε επίπεδα εξασφάλισης απρόσκοπτης πραγματοποίησης της παραγωγής.

Σχηματικά τηρούνται κάποιες γενικές αναλογίες με το φορντισμό αλλά ουσιαστικά στην Ελλάδα το καθεστώς συσσώρευσης, σ' αντίθεση με την οργανική

ΣΧΗΜΑ ΙΙ

συνοχή που διακρίνει το φορντισμό, αποτελεί ένα κύκλωμα «αλληλεξαρτημένων» αποδιάρθρωσεων:⁴⁰

1. Από την άποψη του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας: Ολοκληρωτική

40. Δουκάκης Ν.Α., «Μεταλλαγές των εργασιακών σχέσεων, ανάπτυξη και κρίση του περιφερειακού φορντισμού: Συγκριτική παρουσίαση του ελληνικού μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης», Α' Πανελλήνιο Κοινωνιολογικό Συνέδριο, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 16 - 20 Δεκ. 1984.

έλλειψη των κλάδων παραγωγής μέσω παραγωγής, αποδιάρθρωση μεταξύ των κλάδων. Εξάρτηση της εκβιομηχάνισης από τη μεταφορά τεχνολογίας, απόστα-ση από τις διεθνείς νόρμες παραγωγής, χαμηλή ανταγωνιστικότητα, φθινή εργα-τική δύναμη σαν «συγκριτικό πλεονέκτημα».

2. Από την άποψη της *μακροοικονομικής ενσωμάτωσης του μισθού και των μισθοσυντήρητων*: Εξάρτηση της επιχείρησης από άλλες μορφές οικονομικής δραστηριότητας και εισοδήματα για την πραγματοποίηση των προϊόντων που παράγει (αγροτικά εισοδήματα, εμβάσματα, εισοδήματα αυτοαπασχολούμενων, υπαλλήλων και εξαγωγές) και την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης που απασχολεί (οικογενειακές ισορροπίες, ετεροαπασχόληση). Τελικά η συνολική νόρμα κατανάλωσης δεν μορφοποιείται απ' την εργατική. Έτσι δεν έχουμε ορ-γανική σύνδεση ανάμεσα στις συνθήκες παραγωγικής κατανάλωσης και αναπα-ραγωγής της εργατικής δύναμης, ο μισθός εκφράζει μονόπλευρα κόστος αλλά η εκβιομηχάνιση μπόρεσε να συνεχίσει για ένα τέταρτο του αιώνα περίπου.

3. Από την άποψη του *εργοστασιακού καταμερισμού εργασίας*: Έχουμε διά-σπαση της λειτουργίας της επιχείρησης ως δυσυπόστατης οντότητας η οποία ενσωματώνει τη διεκπεραίωση ενός «προτσές» εργασίας και ενός «προτσές» αξιοποίησης του κεφαλαίου. Διαπιστώνουμε μεταφορά των προσπαθειών αξιο-ποίησης του κεφαλαίου από το «προτσές» εργασίας σε δραστηριότητες εισοδη-ματικές (βλέπε κερδοσκοπία στην τραπεζική πίστη, σύστημα κινήτρων, επιδοτή-σεις, διαπλοκή στο εμπορικό κύκλωμα κλπ), μεταφορά των σχετικών με τις ερ-γοστασιακές διενέξεις ρυθμιστικών μηχανισμών έξω από την επιχείρηση.⁴¹

Μια εκβιομηχάνιση που βασίζεται στη μεταφύτευση «τεχνικών συστημά-των» σε ετερογενή «κοινωνικά συστήματα» υποθηκεύει το μέλλον της εξαρτών-τας το από ευαίσθητες ισορροπίες. Η αδιάκοπη ανανέωση των πηγών τροφοδο-σίας της παραγωγικότητας είναι αδύνατο να εξασφαλιστεί για μεγάλο διάστημα όπως στις χώρες τους φορντισμού. Τα περιθώρια ενδογενούς εμβάθυνσης της διαδικασίας κοινωνικού και τεχνικού καταμερισμού της εργασίας και συνεχούς ιδιοποίησης της εργατικής γνώσης είναι πολύ περιορισμένα. Σ' αυτόν τον τύπο εκβιομηχάνισης, όταν αγγίζονται οι θεωρητικές νόρμες παραγωγής αυτό οφείλε-ται σε μεγάλο βαθμό στη συμπληρωματικότητα της απόλυτης υπεραξίας. Η δυ-σκαιμία και η αδιαιετότητα των εισαγόμενων τεχνικών συστημάτων απέναντι στη δοσμένη αγορά και στο δοσμένο τύπο εργασιακών σχέσεων (που επιδεινώ-νονται από την έλλειψη γραφείων «Μεθόδων και Επιστημονικής Οργάνωσης της Εργασίας») εξισορροπούνται από την ευκαιμία της μισθωτής σχέσης.

---

41. Βασίζομενοι κυρίως στα σημεία 2 και 3 θα μπορούσαμε να εντάξουμε το μεταπολεμικό καθεστώς συσσώρευσης στην Ελλάδα στην κατηγορία των «καθεστώτων συσσώρευσης αποκλει-σμού» όπως ονομάζουν τις λατινοαμερικάνικες και «αναπτυσσόμενες» ή «υπανάπτυκτες» οικονο-μίες οι Salama P., Mathias G., *L'Etat surdéveloppé*, Maspero, La Decouverte, Paris 1982.

Εάν πάρουμε υπόψη μας το ότι η μεταφερόμενη τεχνολογία δεν πραγματοποιεί τη προδιαγραμμένη μεταφορά εξουσίας στο επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας και κατά συνέπεια στον έλεγχο της μορφής οικονομίας χρόνου που σκόπευαν ν' αποκτήσουν οι διοικήσεις με τη μεταφορά τεχνολογίας, εάν πάρουμε υπόψη μας την κυριαρχία στο ελληνικό παραγωγικό σύστημα βιομηχανιών «συνεχούς διαδικασίας» ή «μεταβλητών διαδικασιών», όπως και το περιορισμένο βάρος βιομηχανιών «σειράς»,⁴² κατανοούμε το χαμηλό ποσοστό διάδοσης τμηλοριστικών και φορντιστικών μεθόδων παραγωγής και ότι υπάρχει μια γενικευμένη εξάρτηση της παραγωγής από την πολλαπλή χρήση της εργατικής δύναμης, καθώς και την αναγκαιότητα πρωτοβουλιακής παρέμβασής της στην παραγωγική διαδικασία. Αυτή η πολλαπλή χρήση της εργατικής δύναμης με τη λειτουργικότητα των περιθωρίων αυτονομίας του εργάτη σε συνάρτηση με το βάρος του ποσοστού εκμετάλλευσης στη δυναμική του ποσοστού του κέρδους δημιουργούν μια μεγάλη αντίθεση: *όσο προχωρά η εκβιομηχάνιση τόσο εξαρτάται από τη διαθεσιμότητα του εργάτη να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις του τύπου βιομηχανικής πειθαρχίας που χρειάζεται η αξιοποίηση των κεφαλαίων.*

Η μισθωτή σχέση τόσο από άποψη αμοιβών όσο και πειθαρχίας στη διαδικασία της παραγωγής είναι εξαιρετικά αδύνατος κρίκος. Το παραμικρό ράγισμα στην κοινωνική και κατά συνέπεια εργοστασιακή πειθαρχία έχει άμεσο αντίκτυπο στην παραγωγικότητα και στα ποσοστά κέρδους.

III. ΜΙΣΘΩΤΗ ΣΧΕΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ: 1973 - 1985

I. Η εκδήλωση της κρίσης

Οι βασικότεροι παράγοντες στους οποίους στηρίχτηκε το εντατικό σύστημα συσσώρευσης δείχνουν από το 1970 μια σταδιακή εξασθένηση. Στο εξής παρατηρείται στενή αλληλεξάρτηση στη συμπεριφορά της παραγωγικότητας της εργασίας και της αποδοτικότητας του κεφαλαίου.

Στα 1970 - 72 η παραγωγικότητα πέφτει για να βελτιωθεί το 1973.⁴³ Οι μισθοί ως ποσοστό της προστιθέμενης αξίας σταθεροποιούνται και δείχνουν τάση αύξησης το 1970 - 73, για να πέσουν το 1973.⁴⁴ Η αποδοτικότητα των κεφα-

42. Για τους τύπους βιομηχανιών, τη διάταξη των παραγωγικών τους τμημάτων και τις μορφές «οικονομίας του χρόνου» που προωθούν βλέπε Sohn-Rethel, *Lavoro intellettuale e Lavoro manuale*, Feltrinelli, 1977· Coriat B., «Ouvriers et automates», στο *Usines et ouvriers*, Maspero, 1980· Campinos-Dubernet M., στο *Le taylorisme, La Découverte*, Paris, 1984. Για το ίδιο ζήτημα από την άποψη της διεθνοποίησης του κεφαλαίου στο Doukakis D.L., *ό.π.*

43. Κιντής Α., *ό.π.*, σ. 73.

44. Παπαντωνίου Γ., *ό.π.* α. 148.

λαίων υποχωρεί στα 1970 - 72, για να αποκατασταθεί προσωρινά το 1973.⁴⁵ Από το 1972, που οι πιέσεις για αύξηση των ονομαστικών μισθών είναι αδύνατο ν' αποκρουστούν, αρχίζει μια περίοδος έντονης πτώσης των πραγματικών μισθών, εγκαινιάζοντας μια νέα πληθωριστική φάση στη μεταπολεμική οικονομική ιστορία της Ελλάδας. Οι ονομαστικές αυξήσεις των μισθών ακυρώνονται μέσα από την ex ante ενσωμάτωσή τους στις τιμές των βιομηχανικών προϊόντων (σε όλη την πρώτη φάση της κρίσης ο δείκτης χονδρικής είναι πολύ υψηλότερος από τον δείκτη λιανικής). Οι πληθωριστικές πιέσεις από 3% στα 1971 και 3,5% στα 1972 φτάνουν το 15% το 1973.⁴⁶ Πέρα από τις προσπάθειες συγκράτησης του ποσοστού του κέρδους, οι αυξήσεις των τιμών εκφράζουν και τις απότομες ανατιμήσεις στις τιμές των πρώτων υλών.

Η νομισματική σταθερότητα σήμαινε για την οικονομική φιλοσοφία της κυβέρνησης κάτι σαν το «Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια». Από το 1972 αρχίζει μια έντονα περιοριστική πολιτική με πρώτο στόχο τους μισθούς, σε μια περίοδο που οικονομικά και πολιτικά οι αυξήσεις ήταν επιτακτική ανάγκη. Δεύτερος στόχος οι πιέσεις στις τιμές των αγροτικών προϊόντων για να περιοριστεί ο δείκτης τιμών καταναλωτή αλλά και το κόστος του βιομηχανικού input. Αποκορύφωμα ο περιορισμός της τραπεζικής πίστης στις οικοδομές και κατοικίες, η οποία σημείωσε μεταξύ 1971 - 74 μια πτώση ίση με 38%. Στα 1973 λοιπόν, μια σειρά από τις πιο ουσιαστικές αγορές της βιομηχανίας —οικοδομές, εισόδημα αγροτών, εισόδημα μισθωτών— συρρικνώνονται.

Μέχρι την πτώση της χούντας η κρίση φτάνει στον παροξυσμό της. Η πτώση των συνολικών πάγιων επενδύσεων αγγίζει το 20%, των κρατικών συνολικών παγίων επενδύσεων το 27,7%, των ιδιωτικών σε κατοικίες το 48%, της βιομηχανικής παραγωγής το 31%, των βιομηχανικών επενδύσεων το 5%, της βιομηχανικής παραγωγικότητας το 15% και της παραγωγικότητας του συνόλου των μη αγροτικών τομέων το 4%.

Η «επιστροφή της Δημοκρατίας στο λίκνο της» σταθεροποιεί κάπως την παραγωγικότητα, μετριάξει το κόστος εργασίας και η οικονομία από το 1975 μπαίνει σε μια φάση σχετικής ανάκαμψης που συνδέεται τόσο με την αναθέρμανση της παγκόσμιας οικονομίας όσο και με τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς λόγω των αυξήσεων στους μισθούς. Η κρίση όμως είναι παρούσα, η οικονομία έχει μπει σ' ένα φαύλο κύκλο και το βάθος της κρίσης θα γίνει αντιληπτό στο τέλος της δεκαετίας.

Δεν μπορούμε σ' αυτό το κείμενο να επεκταθούμε στο πώς αυτή η εν δυνάμει κρίση μετατράπηκε σε πραγματική την περίοδο 1970 - 74, αλλά όλες οι ενδείξεις πείθουν ότι πρόκειται για κρίση αξιοποίησης (με πρώτο σύμπτωμα μια

45. Κιντής Α., *ό.π.*, σ. 89.

46. Οικονόμου Γ., *ό.π.*

«κρίση παραγωγικότητας») που στη συνέχεια, λίγο πριν και με το ξέσπασμά της διαπλέκεται με προβλήματα πραγματοποίησης. Εδώ θ' αναφερθούμε σ' αυτό που καθόρισε τη δεκάχρονη πορεία της: στην αποσταθεροποίηση όλων των παραμέτρων του τρόπου ρύθμισης της μισθωτής σχέσης στην οποία στηρίχτηκε το μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης.

2. Περιορισμός των βάσεων στήριξης και αμφισβήτηση του τύπου μισθωτής σχέσης

Η εκβιομηχάνιση αναδιρθώνει τις σχέσεις μεταξύ μορφών οικονομικής δραστηριότητας και μεταμορφώνει έστω και αργόσυρτα την κοινωνικοεπαγγελματική σύνθεση του πληθυσμού.

Η μισθωτοποίηση προχωράει σε όλους τους τομείς, κυρίως εις βάρος των οικογενειακών μελών (μια μισθωτοποίηση που στη διάρκεια της κρίσης μοιάζει να συμβαδίζει με μια «αντικειμενική» αλλά και «υποκειμενική» αμφισβήτηση της οικογενειακής εργασίας).

Στη βιομηχανία ειδικά οι επενδύσεις της δεκαετίας του 1960 ομοιογενοποιούν τις συνθήκες παραγωγικής κατανάλωσης της εργατικής δύναμης και μειώνουν τον κατακερματισμό του στρώματος των μισθωτών. Ένα σημαντικό μέρος των μισθωτών συγκεντρώνεται σ' έναν περιορισμένο αριθμό μεγάλων βιομηχανικών μονάδων που επηρεάζουν έντονα τη συμπεριφορά των συνολικών επιδόσεων. Σε μια εικοσάχρονη πορεία έχουν σταθεροποιηθεί κάποιοι εκτεταμένοι εργατικοί πυρήνες που συσσωρεύσαν κάποια συνδικαλιστική πείρα. Οι στοιχειώδεις προϋποθέσεις για ένα μαζικό εργατικό συνδικαλισμό υπάρχουν ήδη από τους προδικτατορικούς αγώνες.

Το εισόδημα των μισθωτών παίζει προοδευτικά σημαίνοντα ρόλο στην κίνηση του κεφαλαίου και η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, με το πέρασμα στον περιορισμένο οικογενειακό πυρήνα και με την αστυφιλία, εμπορευματοποιείται, εξαρτάται ολοένα περισσότερο από το μισθό ενώ ταυτόχρονα μεταβάλλεται το καταναλωτικό πρότυπο.

Αναφερθήκαμε ήδη στην «εξωστρέφεια» της οργάνωσης και της ρύθμισης της μισθωτής σχέσης. Αλλά η εκδήλωση και η ρύθμιση των εργασιακών αντιδικιών σε «μακροκοινωνικό» επίπεδο, μπλοκαρίστηκε με τη δικτατορία κι αυτό είχε ορισμένες συνέπειες.

Πρόκειται για το συνδικαλισμό στους χώρους δουλειάς και το εργοστασιακό σωματείο. Δημιουργήθηκε αυθόρμητα και συσπείρωσε την πλειοψηφία των μισθωτών μιας μονάδας ανεξάρτητα από τις επαγγελματικές ιδιομορφίες της κάθε κατηγορίας. Οι διεκδικήσεις δένονται πια στενά με το περιβάλλον δουλειάς και απευθύνονται στον άμεσο εργοδότη. Οι εργασιακές σχέσεις αποκτούν μια «εσωστρέφεια». Ο εργοστασιακός συνδικαλισμός, ως μορφή οργάνωσης με με-

γάλη πλαστικότητα, γεννιέται εκεί που χρειάζεται, ο απεργιακός αγώνας καθορίζεται από ενδογενείς αιτίες και όχι από απομακρυσμένες συνδικαλιστικές ηγεσίες, πετυχαίνει καθολική συμμετοχή και επιδεικνύει μεγάλη αντοχή απέναντι στην απεργοσπαστική και αντισυνδικαλιστική δραστηριότητα.

Η δύναμη του εργοστασιακού συνδικαλισμού και τα εμπόδια που έβαζε, στο πρώτο διάστημα της μεταπολίτευσης, σε μια γρήγορη «ομαλοποίηση» των εργασιακών σχέσεων εκφράζεται πετυχημένα από αυτούς που υπέστησαν πρώτοι τις συνέπειες της ανάπτυξης του, δηλαδή τους βιομήχανους. «Ο επιχειρησιακός συνδικαλισμός βάσει εκπροσωπεί εξειδικευμένα συμφέροντα και αντιμετωπίζει ιδιαίτερα προβλήματα σε ορισμένο περιβάλλον εργασίας. Η οπτική γωνία του συνδικαλισμού κορυφής περιλαμβάνει κατ' ανάγκη όχι μόνο διστάμενα και διαφοροποιημένα συμφέροντα εργαζομένων αλλά και τη μακροκοινωνική εποπτεία μέσα στην οποία εντάσσονται τα συμφέροντα αυτά. Η διαφορά αυτή από τη φύση της προκαλεί σχέσεις πλώσεως που εντάθηκαν από την αδυναμία του παραδοσιακού συνδικαλισμού να συσσωματώσει το καινούργιο φαινόμενο του επιχειρησιακού συνδικαλισμού... Αποτέλεσμα του φαινομένου αυτού είναι η φυγόκεντρη συμπεριφορά της βάσει που δίνει έντονα χαρακτηριστικά απροσδιοριστίας στις εργασιακές σχέσεις μικροκοινωνικού επιπέδου και προκαλεί εμπλοκές στον προγραμματισμό των επιχειρήσεων».⁴⁷ Επιγραμματικά, ο εργοστασιακός συνδικαλισμός από τη μια ενοποιεί το σώμα των μισθωτών, εσωτερικοποιεί τους εργασιακούς ανταγωνισμούς και διευρύνει το περιεχόμενο των συνδικαλιστικών στρατηγικών.⁴⁸ Από την άλλη οι εργασιακές σχέσεις προχωρούν με δυο ταχύτητες και οι μακροοικονομικές επιπτώσεις αυτής της «μικροφιλωνικίας» είναι μεγάλες.

Στη δράση του εργοστασιακού συνδικαλισμού έχουμε δύο περιόδους: αυτή του 1974 - 77 που εξαπλώνεται και επιβάλλεται ενάντια σε μια επιλεκτική θεσμοθέτηση των μορφών συνδικαλισμού. Ο νόμος 330/76 σηματοδοτεί την αρχή της μετάβασης σε μια δεύτερη περίοδο, 1978 - 81, οπότε ο εργοστασιακός συνδικαλισμός υποχωρεί και το κέντρο βάρους πέφτει στους μισθωτούς του τριτογενούς τομέα. Οι στατιστικές επιβεβαιώνουν αυτή την περιοδοποίηση με τους δείκτες απεργιών, αριθμού απεργών και χαμένων ωρών εργασίας.

3. Ο ανεύρετος νόμος σχηματισμού των μισθών

Στο πρώτο διάστημα της κρίσης οι συνδικαλιστικές διεκδικήσεις για αποκατάσταση της συμμετοχής των μισθών στο εθνικό εισόδημα σε προδικατορικά επί-

47. Κόσκος Α.Φ., «Εργασιακές σχέσεις», Εισήγηση στο Πανελλήνιο Βιομηχανικό Συνέδριο, Αθήνα 1983.

48. Αποστολίδης Λ., *Συνδικάτα και Σοσιαλιστικός Μετασχηματισμός*, εκδ. Αιχμή, 1984.

πεδα συμπορεύονται κάπως με την κενύσιανής έμπνευσης κυβερνητική πολιτική για αναθέρμανση μέσω αποκατάστασης της αγοραστικής δύναμης των μισθών.⁴⁹ Σε μια δεύτερη φάση κυριαρχεί μια πώλωση όπου οι συνδικαλιστικές οργανώσεις αιτούνται αναπροσαρμογή των μισθών στο κόστος ζωής ενώ η κυβέρνηση προσπαθεί να περιορίσει τις αυξήσεις στα στενά όρια που επιτρέπει η εξέλιξη της παραγωγικότητας.

Ο «σιδηρούς νόμος» σχηματισμού των μισθών (με την επιρροή του βασικού μισθού) χάνει την παλιά του δύναμη. Συγκρίνοντας τα ετήσια ποσοστά αύξησης του βασικού μισθού που καθορίζουν οι συλλογικές συμβάσεις με τις ετήσιες αυξήσεις των μέσων ονομαστικών μισθών στον βιομηχανικό τομέα καθώς και με αυτές του συνόλου των μη αγροτικών τομέων, βλέπουμε σημαντικές διαφοροποιήσεις. Συμπόρευση βασικού μισθού και μέσου μισθού δεν έχουμε παρά για το σύνολο των μη αγροτικών τομέων. Αντίθετα στον βιομηχανικό τομέα οι μέσοι μισθοί εξελίσσονται εντελώς αυτόνομα, τουλάχιστον μέχρι το 1977. Στη συνέχεια οι διακυμάνσεις τους συγκρούονται με αυτές του βασικού μισθού, αλλά μένοντας σταθερά σε μια κλίμακα αυξήσεων 20 έως 30%. Πρόκειται για ποσοστά που καθορίζονται από το σταθερό αίτημα για αύξηση 25 - 30%, επακόλουθο της πεποίθησης πως τα πραγματικά ποσοστά πληθωρισμού ήταν αυτής της τάξης. Προφανώς το εργατικό κίνημα στον βιομηχανικό χώρο μέχρι το 1979 μπόρεσε να επιβάλει μια αναπροσαρμογή των μισθών στο κόστος ζωής, αποσυνδέοντας σχετικά τους καθορισμούς του μισθού από τις συγκεκριμένες συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου και κυρίως από τα χαμηλά ποσοστά παραγωγικότητας. Ταυτόχρονα διακρίνουμε⁵⁰ κάποιους συγχρονισμούς στις δυναμικές φάσεις του εργοστασιακού συνδικαλισμού και στις φάσεις πιο έντονης πτώσης της παραγωγικότητας στον βιομηχανικό τομέα, απ' ό,τι στο σύνολο των μη αγροτικών τομέων.

Ένα ακόμα στοιχείο που δείχνει την τάση αυτονόμησης των μηχανισμών σχηματισμού των μισθών στον βιομηχανικό τομέα από τους κεντρικούς μηχανισμούς ρύθμισης είναι τα «Πρωτόκολλα τριμερούς συνεργασίας» που, παρά τους περιορισμούς του ν. 3239/1955 για τη σύναψη συλλογικών συμβάσεων μόνο μεταξύ επαγγελματικών ενώσεων, γνωρίζουν σ' όλο το διάστημα της μεταπολίτευσης μεγάλη άνοδο.

---

49. Ήδη από το 1975 ο κ. Ξ. Ζολώτας δίνει νέες κατευθύνσεις εκ διαμέτρου αντίθετες απ' αυτές που έδινε το 1950: «...Αν πέφτουν τα πραγματικά εισοδήματα των εργατοϋπαλλήλων, πέφτει και η ενεργός ζήτηση και κατ' αυτόν τον τρόπο, τελικά μειώνεται και η παραγωγή. Υπάρχουν, επομένως, όχι μόνον κοινωνικοί λόγοι, αλλά και οικονομικοί, που συνηγορούν στη διατήρηση της αγοραστικής δύναμης του εργατικού εισοδήματος», *Το οικονομικό μας πρόβλημα*, Τράπεζα της Ελλάδος, 1975.

50. Για μια στατιστική τεκμηρίωση των διαπιστώσεων βλέπε στο Doukakis D.L., *La modernisation...*, ό.π., σ. 243 - 253.

Όλη την περίοδο 1974 - 81 διαπιστώνουμε μια αδυναμία κωδικοποίησης των εργασιακών σχέσεων σ' ένα νέο σταθερό τρόπο ρύθμισης. Όντας μεταξύ των παραγόντων που επιτάχυναν την είσοδο στην κρίση, η μονοδιάστατη αντιμετώπιση του μισθού ως κόστους είναι αδύνατο να συμβάλει στην έξοδο από αυτήν και η κλασική κρατική παρέμβαση στον καθορισμό των μισθών δεν ξαναβρίσκει την παλιά της αποφασιστικότητα στο βαθμό που λειτουργούν αυτονομημένοι μηχανισμοί. Στο τέλος της δεκαετίας του 1970 έχουμε πια εμπειρικά πειστεί ότι η εσωτερική αγορά απέκτησε υψηλή ευαισθησία στην εξέλιξη των μισθών (μισθωτοποίηση - σταμάτημα μετανάστευσης - εξασθένηση αδήλων πόρων - προοδευτικός περιορισμός των εξαγωγών).

Η αρνητική εξέλιξη των πραγματικών αμοιβών μετά το 1978, παρ' όλη τη σταθερή αύξηση των ονομαστικών μισθών και σε συνδυασμό με τη δυσμενή διεθνή συγκυρία, οδηγούν σε μια νέα ύφεση την ελληνική οικονομία.

4. Μια παρατεταμένη κρίση του καθεστώτος συσσώρευσης

Κάθε ευνοϊκή εξέλιξη για τον παράγοντα Εργασία έχει συγκρουόμενες συνέπειες για τον παράγοντα Κεφάλαιο. Η άνοδος της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών διευρύνει την εσωτερική αγορά (στοιχείο ουσιαστικό σε μια εποχή όξυνσης του ανταγωνισμού στη διεθνή αγορά), ενώ σε εποχές αναιμικής παραγωγικότητας περιορίζει ταυτόχρονα τα ήδη μειωμένα ποσοστά κέρδους. Ας μην ξεχνάμε ότι ο καθοριστικός παράγοντας της κρίσης ήταν οι δυσκολίες στην παραγωγική αξιοποίηση του κεφαλαίου και οι αδυναμίες συγκράτησης της παραγωγικότητας με τα κλασικά μέσα. Στην πορεία της κρίσης κι ενώ το κεφάλαιο είχε ζωτική ανάγκη για προσαρμογή της απασχόλησης στα επίπεδα της μειωμένης παραγωγής, οι απολύσεις έχουν μπλοκαριστεί από την άνοδο του εργοστασιακού συνδικαλισμού. Η απότομη δε μείωση των ωρών εργασίας και η εξίσωση των αμοιβών μεταξύ των δύο φύλων επιβαρύνουν το κόστος εργασίας.

Στη σύντομη περίοδο της ανάκαμψης, 1975 - 79, ο ωριαίος μέσος ονομαστικός εργατικός μισθός αυξάνει με ετήσιο ρυθμό 23,6%, ο πραγματικός με 8,4%, ενώ η ωριαία παραγωγικότητα δεν αυξάνει παρά κατά 3,7%. Το κόστος εργασίας κατά παραγόμενη μονάδα αυξάνει κατά 19,2% και η μάζα των μισθών στην προστιθέμενη αξία από 32,6% στα 1973 φτάνει τα 46,8% στα 1977 και τα 48,8% στα 1978.⁵¹ Η αποδοτικότητα των κεφαλαίων μειώνεται σταθερά με μικρές ανάπαυλες όπως το 1976 ή το 1979. Στα 1982 για πρώτη φορά σημειώνονται αρνητικοί λογιστικοί ρυθμοί εξέλιξης της συνολικής αποδοτικότητας.

Η πτώση των πραγματικών μισθών το 1979 - 81 (περίπου 5%), η οποία όχι

51. *Economie Européenne*, no 14, Nov. 1982.

μόνο δεν στήριξε το ποσοστό του κέρδους αλλά περιορίσε την κατανάλωση, έκανε φανερό ότι μια προσπάθεια ανάκαμψης η οποία ενέχει περιορισμό της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών έχει τα αντίθετα από τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Αντίθετα, είναι σίγουρο πως η αμφισβήτηση της μισθωτής σχέσης από την άποψη της αποκατάστασης της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών μετά το 1974 περιορίσε τις διαστάσεις της κρίσης και συνέβαλε στην ανάκαμψη της περιόδου. Το ίδιο ισχύει και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές οικονομίες στις οποίες συντηρήθηκε η «μονοπωλιακή» μισθωτή σχέση.

Η μεταλλαγή της μισθωτής σχέσης σχετίζεται επίσης με την περιθωριοποίηση της Ελλάδας και από τη δεύτερη φάση μεταφοράς κλασικών φορντιστικών βιομηχανιών στην περιφέρεια. Έτσι η Ελλάδα έχει μια εντελώς διαφορετική πορεία από τις «Νέες Βιομηχανικές Χώρες» που το βιομηχανικό τους προϊόν συνεχίζει ν' ανεβαίνει στα 1970 - 78 με ετήσιους ρυθμούς από 6,5% στο Μεξικό μέχρι 18,3% στην Κορέα. Η Ελλάδα έχει χάσει το «συγκριτικό πλεονέκτημα» της φθηνής και πειθαρχημένης εργατικής δύναμης σε σχέση με χώρες της Ν.Α. Ασίας, Λατινικής Αμερικής και ανατολικές χώρες.⁵²

Παρ' όλη τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, αυτή δεν έχει την έκταση μιας Βραζιλίας, για παράδειγμα, που θα μπορούσε να προσελκύσει μαζικές επενδύσεις πολυεθνικών.

5. Νομισματοποίηση των ζημιών, μπλοκάρισμα της διαδικασίας απαξιοποίησης, προβληματικές και αποδοτικές επιχειρήσεις

Στον Πίνακα II βλέπουμε στην πορεία της κρίσης μια αναστροφή των τάσεων της δικτατορίας. Το ποσοστό δέσμευσης κεφαλαίων μειώνεται, το ποσοστό εισόδου ξένων κεφαλαίων ελαχιστοποιείται, οι δημόσιες επενδύσεις αυξάνουν ελάχιστα και η ασθενής επενδυτική κίνηση συγκρατείται μέσω της μεγιστοποίησης των επιδοτήσεων και του τραπεζικού δανεισμού.

Το ήδη παθολογικό χαρακτηριστικό της ακόρεστης ζήτησης πιστώσεων επιδεινώνεται στη διάρκεια της κρίσης αξιοποίησης με ρυθμούς ιλιγγιώδεις. Οι υποχρεώσεις των βιομηχανικών επιχειρήσεων προς τις τράπεζες από 24,3% του ΑΕΠ στα 1970 φτάνουν 39,5% στα 1980. Αυτή η επιτάχυνση του τραπεζικού δανεισμού σε περιόδους κρίσης υποδηλώνει το μπλοκάρισμα της υποχρέωσης να ακυρωθούν οι προβληματικές δεσμεύσεις κεφαλαίων. (Προβληματικές είτε γιατί οι μέθοδοι παραγωγής είναι ξεπερασμένες είτε γιατί η παραγωγή δεν μπορεί να επικυρωθεί κοινωνικά λόγω στενότητας της αγοράς.) Η επανάληψη αυτής της διαδικασίας δεν είναι εφικτή παρά μέσω της νομισματοποίησης των ζημιών

52. Ominami C., Hausman R., «Crises e internacionalizacion. De la ruptura de la acumulacion intensiva en el centro a la heterogenizacion de la periferia», *Cepremap*, Paris 1981.

που καλύπτει η τραπεζική πίστη και της ενσωμάτωσης του κόστους δανεισμού στο σχηματισμό των τιμών. Σε επίπεδο κοινωνίας η νομισματοποίηση των ζημιών δεν σημαίνει απόσβεση των ζημιών αλλά διάχυσή τους στο κοινωνικό σύνολο μέσω του πληθωρισμού, ο οποίος υποτιμώντας τις προηγούμενες οφειλές διευκολύνει την επανάληψή τους.

Η χρηματοδότηση των ζημιών γίνεται θεωρητικά βάσει της «υπόσχεσης» εκσυγχρονισμού της παραγωγής και προσαρμογής της στα νέα δεδομένα της αγοράς. Εάν η υπόσχεση δεν εκπληρωθεί σε ένα χρονικό διάστημα τ και η χρηματοδότηση των ζημιών συνεχίζεται, τότε μπαίνει σε λειτουργία μια «διαμεσολαβητική απαξιοποίηση» των κεφαλαίων μέσω του πληθωρισμού, χαρακτηριστικό των ιεραρχημένων συστημάτων νομισματικής ρύθμισης.⁵³

Ο χρόνος τ φαίνεται να λήγει στην Ελλάδα γύρω στα 1978 μαζί με τη σταδιακή είσοδο στη δεύτερη ύφεση. Αρχίζει μια διαδικασία πώλωσης του βιομηχανικού χώρου σε ένα τμήμα επιχειρήσεων παθητικών που συνέχεια αυξάνουν τις ζημιές τους και σε ένα τμήμα αποδοτικών που βελτιώνουν τα κέρδη τους.

Το 1982 σε σύνολο 2.180 ΑΕ και ΕΠΕοι 992 παρουσιάζουν ζημιές 37 δισ. και οι 1.188 κέρδη 26 δισ.⁵⁴ Με τη λήξη του χρόνου τ είναι ζήτημα πολιτικής απόφασης της κυβέρνησης και των τραπεζικών θεσμών να αναλάβουν την επιβολή αναγκαστικής απαξιοποίησης των κεφαλαίων με πιστωτικούς περιορισμούς. Η έκταση των προβληματικών είναι τέτοια που η άμεση απαξιοποίηση θα δημιουργούσε εκτεταμένους κλυδωνισμούς. Δημιουργείται λοιπόν μια αλληλεγγύη μεταξύ πιστωτικών ιδρυμάτων, ζημιογόνων επιχειρήσεων και κυβέρνησης που καταλήγει στη διαίωση της διαμεσολαβητικής απαξιοποίησης.

Μια ανάλογη κατάσταση στις αρχές της δεκαετίας του 1950⁵⁵ κατέληξε στον διακανονισμό του νόμου 3562/1956 μετά από σκληρούς αγώνες δανειστών και οφειλετών, σε μια εποχή περιορισμένης ομοιογένειας του χρηματιστικού συστήματος. Στα 1981 φτάσαμε στο οριακό σημείο τα ίδια κεφάλαια ως προς τις υποχρεώσεις των ζημιογόνων να είναι μόλις 12,7%, ενώ οι κοινωνικές ιεραρχίες καθιστούσαν αδύνατη την επανάληψη του διακανονισμού της δεκαετίας του 1950.

Η ιστορική επανάληψη του σχηματισμού μιας χιονοστιβάδας προβληματικών επιχειρήσεων και η αδυναμία απορρόφησής τους και διακανονισμού των χρεών τους, όπως στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο, δείχνει ότι η τρίτη μορφή αποδιάθρθωσης (προτσές εργασίας – προτσές αξιοποίησης) με τη μεταφορά των προσπαθειών αξιοποίησης από την εργασιακή διαδικασία σε δραστηριότητες ει-

53. Aglietta M., Orlean A., *La violence de la monnaie*, PUF, Paris 1982.

54. Ετήσιες αναλύσεις του Ι.Σ.Α.Ρ.

55. Μέχρι το 1955 3.500 επιχειρήσεις τέθηκαν υπό καθεστώς αναγκαστικού ελέγχου λόγω υπερχρέωσης και αβέβαιης βιωσιμότητας. Όταν η συγκυρία επέβαλε να πληρωθούν τα χρέη, τότε φάνηκε το κόστος του επενδυμένου κεφάλαιου.

σοδηματικές, εμπορικές και κερδοσκοπικές αδυνατεί να ενσωματωθεί στους κλασικούς μηχανισμούς ρύθμισης του καθεστώτος συσσώρευσης.

6. Τα σπέρματα μιας νέας μισθωτής σχέσης ή από ποιον και πώς αξιοποιείται η κρίση σ' αυτόν τον τομέα

● Από το κατακεραματισμένο στο ιεραρχημένο σύστημα οργάνωσης των εργασιακών σχέσεων.

Στο διάστημα 1981 - 85 μια σειρά καινοτομιών στη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, σε συνδυασμό με κάποιες αργές αλλά υπαρκτές αλλαγές στον τρόπο παραγωγικής κατανάλωσης της εργατικής δύναμης, θα μπορούσαν να δημιουργήσουν μian αναντιστρέψιμη κατάσταση, παρ' όλη την αποσπασματικότητα τους.

Η αυτόματη τιμαριθμική αναπροσαρμογή στον δημόσιο τομέα, παρά τους ετεροχρονισμούς, είναι μια σημαντική αλλαγή εφόσον οι μισθοί ακολουθούν το κόστος ζωής και σταθεροποιούν τη νόρμα κατανάλωσης. Η κατάσταση είναι πιο αβέβαιη στον βιομηχανικό τομέα όπου η —με επιφυλάξεις— υιοθέτηση της ΑΤΑ δημιουργεί μεν ένα προηγούμενο αλλά δεν μπορεί να θεωρηθεί κατοχυρωμένη.

Η θεσμοθέτηση του «κοινωνικού μισθού» έρχεται να συμπληρώσει το κενό που αφήνει η σταδιακή καταστροφή των οικογενειακών ισορροπιών και ταυτόχρονα να ξαλαφρώσει σιγά σιγά το μεγάλο βάρος των επιχειρήσεων από έξοδα που δεν σχετίζονται άμεσα με «παρασχεθείσα εργασία». Εάν δούμε τις πηγές χρηματοδότησης του κοινωνικού μισθού, όπως εξελίσσονται τα πράγματα μέχρι σήμερα με τις κλίμακες της ΑΤΑ και την πάντα υψηλή συμμετοχή των μισθωτών στα φορολογικά έσοδα, καταλαβαίνουμε πως πρόκειται για ένα κλειστό κύκλωμα όπου το κράτος διαχειρίζεται την αναδιανομή της συνολικής μάζας των μισθών. Αυτή η κοινωνικοποίηση του μισθού γίνεται πιο αναγκαία στο μέτρο που αυξάνει σταθερά ο αριθμός των οικονομικά αδρανών (οριστικά ή προσωρινά) και η ανεργία.

Για πρώτη φορά το κράτος δείχνει διατεθειμένο να ενισχύσει την καθολικοποίηση του συνδικαλισμού με το νόμο 1264/82. Οι εργασιακές σχέσεις αποκτούν μian ιεραρχημένη δομή όπου το κράτος εμφανίζεται σαν διαιτητής,⁵⁶ ο συνδικαλισμός κορυφής ενσωματώνει τον εργοστασιακό και η εργοδοσία αναπτύσσει τη συνδικαλιστική της παρουσία. Πρόκειται για μια εξέλιξη που υποκινείται από σημαντικές αλλαγές στη νοοτροπία όλων των κοινωνικών εταίρων. Ο ΣΕΒ δείχνει σχετικά αποφασισμένος να ταχθεί υπέρ των συναινεσιακών διαδικασιών, της βιομηχανικής δημοκρατίας και του συμμετοχικού μάντζεμντ.

⁵⁶ Γίνονται προσπάθειες αναμόρφωσης του ν. 3239/55 έτσι ώστε να ανταποκρίνεται στη «φιλοσοφία της συλλογικής διαπραγμάτευσης».

Θεωρεί «αναγκαία την παρουσία του εργοστασιακού συνδικαλισμού, στην επιχείρηση αλλά και σε πανελλήνια κλίμακα, ώστε... να κατοχυρώνεται... η μείωση των φυγόκεντρων τάσεων της βάσεως απέναντι στην κορυφή». Διαφαίνεται η πρόθεση για ανάδειξη της επιχείρησης σε αυτοδύναμο οργανισμό ρύθμισης και προπάντων πρόληψης των εργασιακών αντιδικιών στο εσωτερικό της. Αυτές οι θέσεις του ΣΕΒ, που είναι αποτέλεσμα εσωτερικών ανταγωνισμών⁵⁷ και που το γενικότερο χρώμα τους καθορίζεται από τους διαφορετικούς προσανατολισμούς μεταξύ αποδοτικών και παθητικών βιομηχανιών, υιοθετήθηκαν μετά από σημαντικές αλλαγές στη νοοτροπία του εργοστασιακού συνδικαλισμού: «Υπάρχει ποιοτική διαφορά μεταξύ παλιάς μορφής επιχειρησιακού συνδικαλισμού και της σημερινής. Σήμερα έχουμε περισσότερη οργάνωση των εργαζομένων στην επιχείρηση και αποδοχή του συνδικαλιστή από την επιχείρηση σαν ισότιμου κοινωνικού εταίρου που η δραστηριότητά του συμβιβάζεται με την ιδιότητά του σαν «υφιστάμενου» και δεν θίγει το διευθυντικό δικαίωμα. Ο παλιός αυθορμητισμός που χαρακτηρίζει την περίοδο 1974 - 77 τείνει να υποκατασταθεί από διαδικασίες που επιτρέπουν τη μονιμότερη και πιο υπεύθυνη παρουσία των συνδικαλιστών στην καθημερινή πορεία της επιχείρησης».⁵⁸

Η μετάβαση από τον μονοδιάστατο και αυταρχικό τρόπο ρύθμισης της μισθωτής σχέσης στον πολυδιάστατο και συναίνεσιακό συντελείται στα πλαίσια μιας γενικότερης προσπάθειας συνομολόγησης ενός ιστορικού συμβιβασμού μεταξύ των «κατ' εξοχήν παραγωγικών τάξεων», ο οποίος θα τείνει ν' αντικαταστήσει τον ευρύτερο συνασπισμό των μη προνομιούχων (που σ' ένα βαθμό ενσωματώνει «παρασιτικά» στρώματα)⁵⁹ στο ρόλο της κινητήριας κοινωνικής δύναμης για τη σταθεροποίηση ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης.⁶⁰

---

57. Εδώ πρέπει να συνυπολογίσουμε το βάρος των Διεθνών Συμβάσεων και Συστάσεων ό-πως οι Δ.Σ.Ε. 135/71 και Δ.Σ.Ε. 143 για τους αντιπροσώπους των εργαζομένων και τα συμβούλια των εργαζομένων ή τις επιτροπές υγιεινής και ασφάλειας.

58. Κόσκος Α.Φ., ό.π.

59. Η ευθανασία ορισμένων κοινωνικών στρωμάτων θεωρείται πάντα μια καλή κενύσιανή συνταγή.

60. Πέρα από τις εισοδηματικές κλίμακες ήταν μη προνομιούχοι γιατί: α) δεν είχαν δυνατότητα αναπροσαρμογής των εισοδημάτων τους στον πληθωρισμό, β) δεν είχαν προσβάσεις στην τραπεζική πίστη ούτε στις επιδοτήσεις, γ) δεν κέρδιζαν πια από τη συνέχιση της πληθωριστικής διαμεσολάβησης στην απαξιοποίηση των κεφαλαίων και χρηματοδότηση των ζημιών.

Πρόκειται για μια κοινωνική συμμαχία της οποίας η συνοχή στηρίζεται στην καταδίκη του παρελθόντος και στη θέληση για αλλαγή, αλλά σε καμιά περίπτωση στη συνειδητή κοινή αποδοχή κάποιου προμελετημένου νέου μοντέλου ανάπτυξης. Νέο μοντέλο ανάπτυξης σημαίνει να προσδιοριστούν νέες νόρμες κοινωνικοποίησης, ν' αναδιαρθρωθεί το παραγωγικό σύστημα και ν' αναδειχθούν νέες πηγές παραγωγικότητας. Επειδή «κάθε διαχείριση ενέχει επιλογή, κάθε επιλογή προϋποθέτει άρνηση και οι νόρμες επιβεβαιώνουν αυτές τις θυσίες», η συμμαχία που θα στηρίζει την ΑΛΛΑΓΗ μπαίνει σε αδιάκοπες δοκιμασίες. Κάθε βήμα στην κατεύθυνση υλοποίησης κάποιου νέου μοντέλου ανάπτυξης σημαίνει αυτόματα αναδιάταξη οικονομικών εξουσιών οι οποίες

Οι βιομήχανοι ενδιαφέρονται να επανασυνδέσουν τους μισθούς με τις συνθήκες παραγωγής που ο «παραδοσιακός» εργοστασιακός συνδικαλισμός και σήμερα η ΑΤΑ διαχωρίζουν, ενώ οι εργαζόμενοι αφήνουν την πρωτοβουλία —«το διευθυντικό δικαίωμα»— στις εταιρείες για την οργάνωση της εργασίας και των προσανατολισμών της παραγωγής, με αντιστάθμισμα αυξήσεις στις αποδοχές, στο βαθμό που οι πρωτοβουλίες αυτές πετυχαίνουν ν' ανεβάσουν την παραγωγικότητα και ν' αποκαταστήσουν τα κέρδη.

● Νέοι τρόποι ελέγχου και νέα οικονομία του χρόνου στο προτσές εργασίας.

Οι ειδήμονες του βιομηχανικού εκσυγχρονισμού συνηθίζουν να επιμένουν: α) στο χαμηλό επίπεδο διαχείρισης της παραγωγής και διοίκησης του ανθρώπινου δυναμικού, β) στην «αποξένωση» του εργατικού δυναμικού απ' τις παραγωγικές διαδικασίες, που δημιουργεί συνακόλουθες καταστάσεις κάμψης της εργατικότητας και αδιαφορία σ' ό,τι αφορά το αποτέλεσμα της παραγωγής.⁶¹

Ο γενικότερος συνασπισμός των «μη προνομιούχων» πιέζει για σταμάτημα της νομισματοποίησης των ζημιών των προβληματικών και της πληθωριστικής απαξιοποίησης των κεφαλαίων τους. Αυτό σημαίνει ότι το προτσές αξιοποίησης εξαρτάται πια καθοριστικά από την επιτυχημένη διαχείριση και τον προγραμματισμό της παραγωγικής και εργασιακής διαδικασίας.

Στη δεκαετία του 1980 είναι τόσο σίγουρο όσο και σημαντικό πως οι δομές διοίκησης της ελληνικής επιχείρησης διαφέρουν από την εικόνα που μας δίνει ο Alexander για τη δεκαετία του 1960. Στη διάρκεια της κρίσης επισπεύδεται το πέρασμα από πατριαρχικές και οικογενειακές μορφές άσκησης του «διευθυντικού δικαιώματος» σε σύγχρονες που αποκεντρώνουν και διαφοροποιούν την ιεραρχική οργάνωση, κάνουν περιττή τη δεσποτική επιβολή στους εργαζόμενους και προσπαθούν να ελαχιστοποιήσουν τα περιθώρια ελέγχου του εργαζόμενου στις διαδικασίες της παραγωγής και στις διαδικασίες κατανάλωσης της εργατικής του δύναμης. Ο θόρυβος που γίνεται γύρω από το μάντζμεντ, άρθρα, συνέδρια, περιοδικά, το κύκλωμα εταιρειών συμβουλευτικού μάντζμεντ, δεν είναι απλώς διαφημιστικός· οι «οργανωτές» έχουν ήδη εισβάλει στο παραγωγικό σύστημα και αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο του εκσυγχρονισμού. Πρόκειται

υπερασπίζουν τη θέση τους μέσα από τις κληρονομημένες θεσμικές μορφές. Οι νέες θεσμικές μορφές υπολειπονται εφόσον το κράτος είναι υποχρεωμένο την κάθε στιγμή να νομιμοποιεί το σύνολό τους (παλιές και νέες).

Η σταθερά αναπαραγόμενη, μεταξύ συνολικών στρατηγικών και τρεχουσών αναγκών, αντίθεση συντελεί στη μεταβολή της μετάβασης κάτω από την κρατική διαχείριση από εφευρετική σε μιμητική δυναμική. Υπερισχύει δηλαδή μια επιλεκτική λογική που πρακτικά σημαίνει έλλειψη φαντασίας, όχι στους πειραματισμούς. (Είναι χαρακτηριστική η στάση της οικονομικής διοίκησης απέναντι στον τομέα «κοινωνικού πειραματισμού»).

61. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, *Οικονομικό Δελτίο*, Νο 15, 1983, σ. 7.

για εξέλιξη όχι μόνο του ιδιωτικού τομέα αλλά και των δημόσιων επιχειρήσεων, από τη στιγμή που η προβληματικότητά τους πιέζει και η μετατροπή τους σε αποδοτικές θα έχει αντίκτυπο στην αξιοπιστία της γενικότερης οικονομικής πολιτικής. (Η περίπτωση της ΠΥΡΚΑΛ είναι ενδεικτική, το δε σύστημα «Ικανότητες – Συνέπειες» για τον καθορισμό της αμοιβής και ο τρόπος σύνδεσής της με την παραγωγή και τη γενικότερη συμπεριφορά του εργαζόμενου στη δουλειά δείχνει πού είναι τα ευαίσθητα σημεία των σημερινών εκσυγχρονισμών).

Δεν υπάρχει «ανάγκη κινήτρων για περισσότερη εργασία, αλλά για πιο αποτελεσματική εργασία».⁶²

Το ζητούμενο είναι λοιπόν μια νέα διάθεση του εργαζόμενου σε μια νέα βιομηχανική πειθαρχία, η οποία θα στηριχτεί σε διαδικασίες επιστημονικής οργάνωσης και συναινεσιακής ενσωμάτωσής.

Υπάρχει ένα τεράστιο πεδίο έρευνας εάν δώσουμε βάρος στην ανάλυση του τύπου εργασιακών σχέσεων της μεταπολεμικής περιόδου και στις διασυνδέσεις του με τον τύπο εκβιομηχάνισης που ακολούθησε η χώρα.

Είναι ανάγκη ν' αποσαφηνιστούν οι καινοτομίες που έχουν επέλθει στις δομές της μεταπολεμικής Ελλάδας και πιο ειδικά να εξακριβωθεί το βάρος που κατέχουν οι σχετικές με τη μισθωτή εργασία δομές.

Η κρίση που ζούμε και στη χώρα μας εδώ και μια δεκαετία εκφράζει σε μεγάλο βαθμό πιέσεις για επαναπροσδιορισμό του τρόπου ένταξης των μισθωτών στους θεσμοποιημένους συμβιβασμούς και στο μακροοικονομικό κύκλωμα. Οι μισθωτοί από 31% του ενεργού πληθυσμού το 1950 έφτασαν σήμερα το μισό του ενεργού πληθυσμού (και στα αστικά κέντρα το 68%). Οι συσχετισμοί μεταξύ ετερογενών μορφών οργάνωσης της οικονομικής δραστηριότητας έχουν μεταβληθεί. Οι οικογενειακές ισορροπίες έχουν υποχωρήσει και η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης εξαρτάται όλο και περισσότερο από το μισθό. Το καταναλωτικό μοντέλο εξαρτάται επίσης όλο και περισσότερο από τη νόρμα κατανάλωσης των μισθωτών. Οι δομές του συνδικαλιστικού κινήματος μεταβάλλονται και το βάρος του στις κοινωνικές διεργασίες έχει διαφοροποιηθεί. Η προσαρμοστικότητα του εργατικού δυναμικού στην παραγωγική διαδικασία έχει αποσταθεροποιηθεί σε μια περίοδο που τα αποθέματα παραγωγικότητας που διαθέτουν οι ίδιοι οι εργαζόμενοι είναι αναγκαία περισσότερο από ποτέ άλλοτε.

Αυτό το κείμενο δεν φιλοδοξούσε να παρουσιάσει μια εμπειριστατωμένη ανάλυση του φάσματος των θεμάτων που ανακύπτουν από το συσχετισμό εργασιακών σχέσεων και μοντέλου ανάπτυξης ή κρίσης. Πολύ περισσότερο δεν είχε την πρόθεση να παρουσιάσει κάποιο νέο, ολοκληρωμένο και άσπογα δομημένο

---

62. Ο πρόεδρος του ΣΕΒ Θ. Παπαλεξόπουλος, στο Δεύτερο Πανελλήνιο Συνέδριο Στελεχών Επιχειρήσεων.

θεωρητικό σχήμα που θα λύσει ως διά μαγείας τα προβλήματα της κοινωνιολογικής και οικονομικής έρευνας στην Ελλάδα.

Πειραματίστηκε δοκιμάζοντας στην πραγματικότητα της χώρας μας ορισμένες έννοιες και στοιχεία μεθοδολογίας που έχουν αποδώσει στην ανάλυση της μεταπολεμικής ανάπτυξης των βασικών δυτικών βιομηχανικών χωρών από τη σχολή της Régulation. Ένα τέτοιο εγχείρημα συναντάει πολλές δυσκολίες όταν αποφασίσουμε να μην προσαρμόσουμε αναγκαστικά τον ιδιόμορφο ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό στα μέτρα μιας προσέγγισης που έχει αποδειχθεί δόκιμη στην ανάλυση αναπτυγμένων καπιταλιστικά και σαφώς διαφορετικών οικονομιών.

Παρ' όλα τα κενά που υπάρχουν στη συνοπτική μελέτη που παρουσιάσαμε για την πορεία των εργασιακών σχέσεων και τις μισθωτές σχέσεις στη διάρκεια της μεταπολεμικής εκβιομηχάνισης, και της δεκάχρονης κρίσης, νομίζουμε πως φάνηκαν ορισμένες άγνωστες αλλά σημαντικές πτυχές της εκβιομηχάνισης, αξιοποιήθηκαν σ' ένα διαφορετικό πλαίσιο βασικά συμπεράσματα των θεωριών της ανάπτυξης, της εξάρτησης, των περιφερειακών σχηματισμών, συγκεκριμενοποιήθηκαν σ' ένα βαθμό οι βασικές παράμετροι δυσμορφίας του ελληνικού σχηματισμού, δόθηκε μια άλλη διάσταση στις διεργασίες της κρίσης και προπάντων προέκυψαν νέοι ορίζοντες έρευνας.